

موسا عنتەر (1918-1992): رۆلی وی د دۆزا کوردیدا ل باکووری کوردستانی

بیروز عبدالله بشار^{*1}

¹پشکا میژوو، کولیژا زانستین مرقایه تی، زانکویا زاخو، هەرێما کوردستانی – عێراق.

وهرگرتن: 2026/01 پهسەندکر: 2026/05 به لافکر: 2026/08 <https://doi.org/10.26436/hjuoz.2026.14.3.1780>

پوخته:

فەكۆلین ل دۆر ژيانا رۆناكییر و كەسایەتییێن گرنگ د دیرۆكیدا گرنگیەكا مەزن ب خوەفە دبیبیت، چونکی ئەف كەسایەتییە شیانە كارتێكرنێ ل جفاكی بكەن و گوهوریان د جفاكیدا پەیدا بكەن و رۆناهیی بەدەنە سەر چەندیدێن بابەتێن گرنگ و ئەوی جفاكی بەرەف پێش ببەن، هەروەسا راستییێن دەستەهەلاتا ئەوی دەولەتا تێدا دیار بكەن ب تاییبەتی د جفاكی كوردیدا، ژبەرەكو كوردستان هاتیە پارچەكرن و دابەشكرن و ب درێژیا دیرۆكی تووشی ستمی و داگیركرن و بشاقتنی بوویە لەمۆرا د ئەفی چارچوویدا فەكۆلینا رۆناكییر و كەسایەتییێن سیاسی رۆلەكی گرنگ د دیاركرنا دیرۆكا بزاڤا كوردیدا دبیبیت، موسا عنتەر ئێك ژ كەسایەتییێن گرنگ یێن بزاڤا نەتەموییە ل باکووری کوردستانی و ب درێژیا ژيانا خوە خەبات ژ بۆ دەستفەئینانا مافێن كوردان كریە و ژبەر ئەفی چەندێ ژ لایێ حكومەتا توركیا فەهاتیە سزادان، عنتەر د گەنجاتی ژيانا خوە دا بۆ ماوهی چەندین سالان هاتیە زیندانكرن و ل دووماهیێ دەمێ ئەفی دەولەتی نەشیان رێكی ل چالاكییێ ئەوی بگرن رابوو ب تیرۆكرنا ئەوی، ژيانا ئەوی دەربرینە ژ بارودۆخی سەخت یێ كوردان ژ لایێ خزمەتگوزاری و خواندن و ئابووری، لەمۆرا فەكۆلینا ژيانا موسا عنتەری وەكو فەكۆلین و خواندنا ژيانا كوردەكی نەتەمخواز رەوشا كوردان ل باکووری كوردستانی دیاردكەت و رۆناهیێ د دەتە سەر سیاسەتا توركیا و ئەف چەندە یا هاریكارە بۆ تێگەشتنا سیاسەتا ئەفی دەولەتی بەرامبەر بزاڤا كوردی. د دیرۆكا بزاڤا كوردی ل باکووری كوردستانی نە ب تنێ دیرۆكا سەرهلدان و شەران بەلكو هەمی رویدانان گرنگی خوە هەیه و ئێك تەماكەرا یا دیتەر، لەمۆرا ئەف بابەتە و ژيانا رۆناكییر و سیاسییەكی كورد دژی سیستەمەكی داگیركاری دیاردكەت و نموونەیهكە ژ ژيانا كوردیێن نەتەمخواز و هەلوێستی حكومەتا توركیا بەرامبەر رۆناكییر و جفاكی كوردی رۆن دكەت، هەروەسا ئەف فەكۆلینە وێنەیهكی ژ سیاسەتا توركیا بەرامبەر بزاڤا باکووری كوردستانی دیاردكەت، د ئەفی فەكۆلینیدا پێكول هاتیەكرن بەرسفا چەند پرسیاران بەیتەدان وەكو ئەگەرێن موسا عنتەر بەرەف بزاڤا كوردی برین چ بوون؟ هزرۆبیرێن موسا عنتەری ل دۆر ب دەستفەئینانا مافێن كوردان ل توركیا چەوا بوون؟ كاریگەرییا نەتەمخوازییا كوردی ل سەر سیاسەتا توركیا و كاركەدانا ئەفی سیاسەتی بەرامبەر ئەوان؟ ب ئەفی رەنگی ئەف بابەتە هاتیە هەلیژارتن دا كو ئەف كەسایەتی و چەنداتییا كارتێكرنا ئەفان ل سەر سیاسەتا توركیا و كاركەدانا ئەفی دەولەتی بەیتەر رۆنكرن، د ئەفی بیاڤیدا فەكۆلین ل دۆر ژيانامەیا ئەفان كەسایەتییان بزاڤا كوردی رۆنتر لئ دكەت.

پەیفین سەرەكی: كوردستان، دۆزا كوردی، توركیا، چالاكییێن سیاسی، رۆژنامەگەرییا كوردی.

ل سەر ستمەا حكومەتا توركیا و ئەو هەفدژیا دناڤەرا كورد و توركەندا بەر هەنگاریا سیاسەتا توركیا كریە، ئەف فەكۆلینە ل ژیر نافونیشان (موسا عنتەر رۆلی وی د دۆزا كوردیدا ل باکووری كوردستانی 1918-1992)، پێكدەهیت ژ خواندنا ژیان و چالاكییێن ئەوی یێن سیاسی و سیاسەتا توركیا بەرامبەر چالاكییێن ئەوی. موسا عنتەر ئێك ژ دەستپێشخەری هەزا نەتەمویی یا هەفچەرخە و نفیسەر و سیاسەتمەدارەكی گرنگە د میژوویا بزاڤا كوردی ل توركیا، هەر ژ دەستپێكا كۆمارا توركیا هەتا سالین نوتان ژ سەدئ بیستی ب درێژیا ئەوان گوهورینی ل توركیا پەیدا بووین پێكول كریە مافێن كوردان ب رێك و چالاكییێن ئاشكەرا وەكو نفیسین و دەرئێخستنا رۆژنامە و گوڤاران یان رێكخستنی سیاسی ب دەستفەبێن دیسان وەكو سیاسەتمەدارەكی سوسیالیست رۆلەكی گرنگ د خەباتا كوردان ل باکووری كوردستانی هەبوو، موسا عنتەر

1. پێشەكی

كۆمارا توركیا ئەوا ل سالا 1923 ژ لایێ مستەفا كەمال ئەتاتورك (1923-1938) فە هاتیە دامەزراندن، باکووری كوردستانی بوویە پارچەك ژ ئەفی دەولەتی و كورد ژ هەمی مافین نەتەمویی بێبەرەكرن و تووشی ستمەا گیانی و كولتوری بوون، ئەفە بوویە هوكارێ كاركەدانی ل دەف كوردان و لەمۆرا ب درێژیا ئەفی كۆماری بزاڤ بۆ دەستفەئینانا ئەفان مافان كریە، دیرۆكا كوردان ب تاییبەتی ژ لایێ بزاڤا نەتەمخوازییا كوردی یا پرە ژ كەسایەتییێن گرنگ و نەتەمخواز و شیانە ب خەباتا خوە كارتێكرنێ ل رێرەوا بزاڤا كوردی بكەن و ئەفی بزاڤی پێشەبەن، وەكو رۆناكییر و سیاسییێن كورد ل باکووری كوردستانی، ئەفان رۆناكییر و سیاسییێن كورد ب مەرەما ب دەستفەئینانا مافین كوردان ل توركیا و نەرازیبوون

*فەكۆلەری بەرپرس.

پشکدارێ د دامەزراندنا بنگه‌هێن کوردیدا کرێه و پێزابووێن تورکیا بهرامبەر ئەمە چەندێ هاتیه پۆنکرێ هەروەسا ژبلی کارێن سیاسیی بەردەوام بوو ل سەر نفیسکاریی و ناماژە ب ئەمە لایەنی ژێ هاتیەدان.

4.1 ژێدەرێن فەهکۆلینێ:

لدویف پێزانینێ د فەهکۆلینیدا پشت بەستن ل سەر هژمارەکا ژێدەرێن جوراوجور هاتیەمەکر، بەلێ پەرتووکیێن موسا عەنتەری ب تاییهتی پەرتووکا بیرهاتنێن من (Hatıralarım) ژێدەرێ سەرەکی بوویه؛ چونکی ئەمە بخوہ باس ل پرائیا رویدانان کرێه و مفایهکی زۆر د فەهکۆلینیدا هەبوو، دیسان نامیەکا ماستەری ژلایێ (کەرەم یاقاشچا Kerem Yavaşça) ل (زانکویا هاجەتتەپە Hacettepe Üniversitesi) ل ئەنفەرە ل سەر موسا عەنتەری هاتیە نفیسین و شروفاپێن گرنگ دەربارە هزروبیرین ئەمە بین سیاسیی هاتیەمەکر، هەروەسا پۆژنامەپێن گوندەم و ئۆلکە بین گۆتار تێدا هاتیە بەلاکەرن دیتنا ئەمە یا سیاسیی دیاردکەن، ل گەل ئەمان ژێدەرەن مفایهکی زۆر ژ مالپەرێن ئەنترنێتی هاتیە وەرگرتن بۆ نمونە، چاڤیکەفتنێن گرنگ و راستەوخو گریڤای ب بابەتی فە ل سەر مالپەرێن ئەنترنێتی هاتیە وەرگرتن، ئێک ژ ئەوان چاڤیکەفتنا دناڤەرا فرات جەمەری و موسا عەنتەری دابوو ل گوڤارا دلۆپ هاتیە بەلاکەرن، هەروەسا چاڤیکەفتن ل گەل کورێ موسا عەنتەری یێ بچوێک دیجەلە عەنتەر هاتیەمەکر و چەند پێزانینێن گرنگ ل دۆر ژیان و کوشتنا ئەمە هاتیە وەرگرتن و ناماژە ب ئەمان مالپەرەن هاتیەدان د لیستای ژێدەرەن، هەروەسا چەند ژێدەرێن دیتەر هاتیە بکارئێنان د لیستای ژێدەرەن دا دیارکریه، پێدقیه ناماژە ب ئەمە چەندێ بهێتەدان کو ژبەرکو هژمارای ژێدەرەن ل دۆر ژیان موسا عەنتەری گەلەک د کیمەن و ئەمەین بەردەست ژێ سنووردان لەمۆرا مفایهکی زۆر ژ پەرتووکا بیرهاتنێن ناڤیری و پۆژنامەیان هاتیە وەرگرتن.

2. بەشی نیکی: خیزان و خواندنا دەستپێکی یا موسا

عەنتەری

1.2 خیزان و دایکبوون:

ناڤی موسا عەنتەری یێ دروست شێخموس ئەلماسە، پاشان ناڤی خوہ گۆهۆریه بۆ موسا و ناڤی بابێ خوہ عەنتەر وەکوو ناسناڤ وەرگرتیه (Yavaşça, 2013, 46)، موسا عەنتەر ژ عەشرەتا تەمیکایه سەر ب عەشیرەتا مەزن یا بوتان، ژ بنەمالا محوتەزە و خیزانا عەنتەر (عەنتەر، 21 کانوونا دووی 2021)، ل گوندێ زەنگێ (ناڤی گوندی یێ نوکە ئەسکی ماغرا Eski Mağra) سەر ب ناحیا ستیللی (ناکارسو Akarsu) سەر ب قەزا نسیپین سەر ب پارێزگەها مێردینی قە و ل دویف تومارێن قەرمی یا نفوسا گوندی ل شەهەتەکی ژ دایک بوویه، سەبارەت عەشیرەتا تەمیکایه بێتی گوندی زەنگێ بخوہەمەکر، سەبارەت سالا ژدایکبوونا ئەمە بدروستی دیارنیه دەستپێکی سالا 1924 هاتوو نفیسین بەلێ ل دادگەهی بۆ سالا 1920 هاتە راستەمەکر بەلێ موسا عەنتەر د بیرهاتنێن خوہدا ددەتە دیارکەرن کو ژ زاردەقی دایکا وی

د قوناغین گرنگ بین بزاقا کوردیدا ژیاہ و ئەمەمونا ئەمە رەوشا کوردان و ستەما تورکیا ل سەر کوردان و هەمەژیا نایدوولوجیا تورکیا ل گەل کەتواری دیاردکەت، واتە ژیانای ئەمە وەکو ژیانای زۆریهیا کوردان دیدەفانیه بۆ خەباتا کوردی و ب دەستفەمیانای مافین کوردان.

1.1 گرنگی و نارمانجا فەهکۆلینێ:

گرنگی ئەمە فەهکۆلینێ ئەمە موسا عەنتەر ب شێوازی خەباتا خوہ بوویه پێشەرمەکی کورد و سەرەرای ئەمە چەندێ ب ریکێن ناشکەرا داخوازا مافین کوردان دکر و چ تاوان بەرامبەر حکومەتا تورکیا ئەنجام نەداوون بەلێ بەرسقا ئەمە دەولەتی یا توند بوو و ژیانای ئەمە هەلوێستی حکومەتا تورکیا بەرامبەر کوردان ل تورکیا دیاردکەت، هەروەسا خالا دیتەر یا گرنگ ئەمە چ هۆکار بوون کو بووینە ئەگەرێن دەستپیکرنا ئەمە بزاقی ل دەف موسا عەنتەری؟ هەمەژیا دناڤەرا کوردان و تورکیان چەوا کارتیکرن ل سەر ئەمە کربوو ئەمە چەندێ پۆن دکەت؟ هزروبیرین ئەمە دەربارە بزاقا کوردی؟ کاریگەرییا عەنتەری ل سەر کوردان ل باکووری کوردستان؟ بێگومان چەند هۆکارێن گرنگ هەبوون کو بووینە ئەگەرێ ئەمە چەندێ هزربێن نەتەمەپەرمەیی و جوداھیا دناڤەرا کوردان و تورکیان ل تورکیا دیاربیت، ل قیرێ شروفاکەرنای ئەمە کەسایەتی و سیاسەتا بەرامبەر ئەمە هاتیەمەکر، سەبارەت نارمانجا ئەمە فەهکۆلینێ دیارکەرن گرنکترین لایەنێن ژیان و خەباتا نەتەمەیی یا موسا عەنتەری و شروفاکەرنای وێهە ب مەرەما پۆنکرنا بارودۆخی کوردان و سیاسەتا تورکیا بەرامبەر کوردان و رەنگفەدانا ئەمە سیاسەتی ل سەر ناکەمەسی کورد.

2.1 ریبازا فەهکۆلینێ:

د ئەمە فەهکۆلینیدا ریبازا (فەکۆلینا مێژوویی) ل دویف ریزبەندیا دەمی هاتیە پەرمەکر، ل گەل (شروفاکەرنی) ل سەر کەسایەتییا موسا عەنتەری هاتیە ئەنجامدان.

3.1 پلانا فەهکۆلینێ:

ئەف فەکۆلینە باس ل ژیانای موسا عەنتەری دکەت هەر ژ دایکبوون و ژیانای دەستپێکی و پەرمەمەکرنا ئەمە و چالاکیێن ئەمە بین سیاسیی و نفیسکاریا ئەمە هەتا تیرۆرکەرنای ئەمە بخوہەمەکریت. ئەف فەکۆلینە سی تەمەرین سەرەکی و چەند لەمەکان بخوہەمەکریت کو ب شێوەی ریزبەندیا دەمی هاتیە تەرخانکەرن، تەمەری نیکی (خیزان و خواندنا دەستپێکی یا موسا عەنتەری) باس ل خیزانا ئەمە و رەوشا گوندی زەنگی ئەمە لێ دایک بووی و دەستپێکا چوونا قوتابخانێ و هەتا چوونا ئەمە بۆ خواندنا نامادە ل ئەدەنە دکەت، تەمەری دووی پێک دەیت ل ژیر نافونیشان (چالاکیێن موسا عەنتەری دناڤەرا سالین 1941-1964) هاتیە نفیسین، د ئەمە تەمەریا دەستپێکا چالاکیێن موسا عەنتەری وەکوو دامەزراندنا کۆمەلە ل سالا 1941 و نفیسینێن وی هاتیە دیارکەرن و ئەف کۆمەلە وەکو دەستپێکا خەباتا ئەمە دەیتە هەژمارتن، تەمەری سی و دووماھی (موسا عەنتەر دناڤەرا سالین 1965-1992) ل ئەمە تەمەری بەردەوامیا بزاقین ئەمە هاتیە دیارکەرن وەکو

ب روبه‌کێ جودا خوه دیارکرینه، له‌ورا دایکا عه‌نتهری ئه‌ف شیرمه‌ل کورێ خوه دکر.

2.2 خواندن:

موسا عه‌نتهر ومکو ئامازه پێ هاتیه‌دان ل سهر داخوازیا دایکا وی ل سهر پێدیفیا فیربوونا زمانێ تورکی بۆ قوتابخانی ل نسیبینه هاته هه‌نارتن، ل گوندێ ئه‌وان کهم نه‌دچوو قوتابخانی ب تنێ ئه‌و نه‌بیت (Ceweri, 2020, 6)، موسا عه‌نتهر دهمته دیارکر چوونا قوتابخانی ل ده‌ف خه‌لکی گوندی یا شهرم بوو له‌ورا پشته ده‌ست ب خواندنی کری گه‌له‌ک جارن ب دلسوزی هه‌ندک کهمان دگوت "ئه‌رێ مانه شهرمه شینخو (موسا) تو دچیه قوتابخانی؟ نانکو دئ بیه ئه‌فه‌ندی ل سهرسهرێ مه‌ و دئ مه‌ ره‌زێل که‌ی؟" ئه‌گه‌رێ ئه‌فێ چهندێ دزفریت بۆ هه‌ندێ ئه‌و ئه‌فه‌ندی (ره‌وشنیرین) خه‌لکی دیتین و نیاسین هه‌می خاپینه‌ر و ترسنوک بوون له‌ورا هه‌ردکرن ئه‌گه‌ر چووێه قوتابخانی دئ بیه ئه‌فه‌ندی و دئ خاپینه‌ر بیت، هه‌ر چه‌وابیت موسا ل شوباتا سالا 1927 ل قوتابخانا که‌رجه‌وسێ (بنافێ ئه‌فرو گه‌رجوش Gercüş) ل نسیبینه ده‌ست ب خواندنی کر، پشته فیری هه‌ندک ژ زمانێ تورکی بووی و هه‌ندک په‌یف زانین، ل وئ سالی ل بیه‌نه‌فاندنی دا دهمێ جه‌ندرمه هاتین گوندێ وان و داخوازا هه‌ندک که‌لوپه‌لان ژ وان کرین فێ جارێ خه‌لکی گوندی نه‌قوتان و تیگه‌هه‌شتن کا چ دقین؛ چونکی کیشه ئه‌و نه‌بوو که‌لوپه‌لان به‌نه‌ وان به‌لوکو کیشه‌یا ئه‌وان تینه‌گه‌هه‌شتا زمانێ تورکی بوو، و هه‌ر ل قوناغا سه‌رمه‌تای بابێ وی دهریت (Anter, 2011, 27).

دهمێ موسا عه‌نتهر ل قوناغا سه‌رمه‌تای ده‌ستپێکا سالی‌ن کومارا تورکیا بوو و زۆر توند بوون به‌رامبه‌ر کوردان، و ئاخفتنا ب زمانێ کوردی قه‌ده‌غه بوو هه‌تا وی ئاستی ئه‌گه‌ر دیتبان که‌سه‌ک ب زمانێ کوردی دناخفت ب پاره‌ی سزاددان، ئه‌فێ قه‌ده‌غه‌یی ترس ل ده‌ف خه‌لکی دروسنکربوو، ل سهر فێ ترس و سته‌ما حکومه‌تا تورکیا د بیره‌هاتنێن خوه‌دا موسا عه‌نتهر ئامازه ب فێ چهندێ دده‌ت و وان رویدانان کار تیکرن ل سهر که‌سایه‌تیا وی کربوون، ئێک ژ سهر هاتینێن ئه‌وی دال دهمێ ل قوتابخانی ل وانیا موزیکی دا ماموستای ب که‌مانی موزیکا سترانه‌کێ لێدا و پرسیار ژ قوتابیان کر ئه‌فه‌ کێژ سترانه؟ موسا عه‌نتهر ب ترس فێ ده‌ستێ خوه بلند دکه‌ت کو به‌رسفێ ده‌ت و ماموستا دبیژیتێ (نه‌ترسه‌ بیژه!) د نه‌جامدا بۆ دیاردکته کو ئه‌فه‌ سترانا (لاوک ده‌ستێ من به‌رده) یا کوردیه‌ل سهر ئه‌فێ چهندێ ماموستا ده‌ستخو‌ه‌شی لئ دکه‌ت، رامان ژ فێ چهندێ ئه‌وه می‌ردین ببوو که‌مپا بێ زمانان و ئاخفتن ب زمانێ خوه یێ ره‌سه‌ن کوردی مه‌ترسیداربوو، هه‌روه‌سا ئێک ژ رویدانین قوناغا سه‌رمه‌تای په‌یدابووین و کاریگه‌ری ل سهر موسای کری و هوشیاری ل ده‌ف په‌یدا کری رویدانا شهرێ دناقه‌را کورین عه‌لی ئه‌حمه‌د ئاغای و سه‌ربازین تورک دابوو، کورین عه‌لی ئه‌حمه‌د ئاغای بنافێ ئه‌حمه‌د و سه‌ناییک ل هه‌مان قوتابخانه‌یا عه‌نتهری دخواندن، ل سالا 1932 دهمێ سه‌ربازین تورک ژ دیاربه‌کرێ دچنه می‌ردینێ ل ئومهریانی (ب مه‌رهما هه‌وا پاقرکرن) ژ ترسا خه‌لکی گوندی چوونه چیای و دریکێ دا شهر دناقه‌را واندا

دبیژیت (پشته فهرمانا فله‌یا) هاتیه‌ سهر دنیا یێ مه‌رم پێ پشته کۆمکۆژیا ئه‌رمه‌نان ژدایک بوویه له‌ورا سالا دایکبوونا وی سالا 1917 یان 1918 یه (Anter, 2011 A, 17, 30)، ل فیرێ پرانییا بوجوونا به‌ره‌ف ئه‌وی چهندێ نه‌ کو دبیت سالا 1918 سالا ژ دایکبوونا ئه‌وی یا دروست بیت.

سه‌بارمه‌ت نافێ زفنگ، گه‌له‌ک گوند بنافێ زفنگ ل ده‌قه‌رێ هه‌مه، ئه‌ف زفنگه بنافێ عه‌شیره‌تا ل ویرێ ئاکنجی هاتینه نافکرن بۆ نموونه زفنگا تامیکا (زفنگا به‌مه‌الا موسا عه‌نتهری) و زفنگا جه‌یزبنیا و زفنگا بوتان ... هه‌تد بوون، نافین ئه‌فان زفنگان پاشان ژلایێ حکومه‌تا تورکیا فیه هاته‌نه گوهورین و نافێ زفنگا تامیکا هاته‌نه گوهورین بۆ (ئه‌سکی ماغرا) ومکو موسا عه‌نتهر دبیژیت: "...پشته 65 سالان بوومه خه‌لکی ئه‌سکی ماغرا"، ئه‌ف گونده نیزیکی 20 شه‌هه‌ت تیدا بوون و ئێک ژ که‌هه‌ترین جه‌ی مرقفایه‌تی یه، ده‌وله‌تا عوسمانی ده‌ستپێکا پێکولا تاپوکرێ دا دهمێ چووین گوندی زفنگی ل سهر نافێ باپیرێ عه‌نتهری یێ مه‌زن (محوته‌زه) تاپوکر بوون پاشان خیزان به‌رفه‌هه‌وو و گوند دناقه‌را خیزانیدا هاته‌ پارقه‌کر (Anter, 2011 A, 19).

به‌مه‌الا موسا عه‌نتهری وه‌کو ئاغاتیا عه‌ردی یا بجویک بوو واته‌ گریدایی بوون گوندی فیه و کارێ ب ریفه‌برنا کاروبارین گوندی دکر، پشته باپیر و بابێ وی بنافێ عه‌نتهر، دایکا وی فه‌سلا خانم هه‌مان کار کریه و موختارا گوندی بوو، هه‌روه‌سا ل مالا وان ژورمه‌کا تالیبه‌ت هه‌بوو بۆ میه‌هان یان ریوی یان کاروانان و بێ به‌رامبه‌ر خه‌مه‌تا وان ده‌اته‌کر و زور جارن ده‌نگیژ ده‌اته‌نه مالا وان و دیوانین فه‌قیی ته‌یران و مه‌لایی جزیری دگوتن دیسان ل سهر هه‌لدانا شیخ سه‌عه‌دێ پیران سالا 1925 ئه‌و که‌سین ل لیجه‌ سهر ب دیاربه‌کرێ فیه مال و هه‌ه‌ژین و زاروکین خوه ژ ده‌ستداین ژلایێ دایکا عه‌نتهری و ژنن دی بین گوندی فیه هاریکاری ده‌اته‌کر (Anter, 2011 A, 21).

وه‌کو ئامازه پێ هاتیه‌دان دایکا عه‌نتهری فه‌سلا خانم موختارا گوندی بوو به‌لێ ل گوندی و ل هه‌می ده‌قه‌رێ ئێکی ب تنێ تورکی نه‌هزانی له‌ورا دهمێ جه‌ندرمین تورکان دچوونه گوندی کاره‌سات په‌یدابوو؛ چونکی خه‌لکی گوندی تینه‌دگه‌هه‌شتن چ دقین دهمێ نه‌هزانی خه‌لکی گوندی ده‌اته‌نه قوتان هه‌ر چه‌نده خه‌لکی گوندی رازی بوون هه‌ر تته‌که‌ی بقین به‌نه هه‌ر ژ به‌ر ئه‌فێ چهندێ دایکا وی دقیا موسا به‌جیت قوتابخانی و فیری تورکی ببیت و ب گوتنا دایکا وی (دا کو دهمێ رومی ده‌ین چ کیشه په‌یدانه‌ن) ئه‌گه‌رێ ئه‌فێ چهندێ، دگوتنه جه‌ندرمین تورکان رومی موسا عه‌نتهر دبیژیت: "ئه‌گه‌رێ ئه‌فێ چهندێ دزفریت بۆ دیوانا ئه‌حمه‌دی خانی کو تیدا هاتیه (روم و عه‌رمب و عه‌جه‌م) نانکو تورک و عه‌رمب و فارس، ئێکه‌م داگیرکاریا کوردستانێ روم و بیژمه‌نتی بوون و بین پشته هینگی هه‌مان ره‌فتار ل گه‌ل کوردان کرینه له‌ورا کوردان دگوته وان رومی و ل سهر ئه‌فێ چهندێ جارن دبیژن (به‌ختی رومی تونه‌یه) مه‌رم پێ تورکن" (Anter, 2011 A, 27). بێگومان سه‌ربۆرا دایک و باپین کوردان یا سه‌یر نینه ئه‌گه‌ر سیاسه‌تا ئه‌فان ده‌وله‌تان به‌رامبه‌ر کوردان ل به‌رچا‌ف به‌یه‌ته و مه‌رگرتن، کوردان ل وه‌لاتی خوه سته‌م و داگیرکاری ژ ده‌ست ئه‌فان ده‌وله‌تان دیتیه و ب دریزیا قوناغین می‌زووی

موسا عنتەرى كرن، ژ گرنڭنرين رويدانا سرهلدانا دېرسمې^(۱) و سر كړدئ ئهوى سەيید رزا بوو، ل سالا 1937 ل دمەى سرهلدانا دېرسمې روژانه د روژنامەيین توركيدا هيرش دكرنه سەر هەڤتينا سەيید رزای بناڤئ (بەسئ خاتون) ئهڤى چەندئ دلگراڤى ل دەڤ عەنتەرى پەيدادكر لهوړا بەرمەڤانى ژئ دكر، دمەى هەڤتالين وى ئهڤ بەرمەڤانكرنه ددېتن و ب شيوەئ نېڤ يارى و نېڤ راست دگوته عەنتەرى (نەڤئى بەسئ)، ل روژمكى پىشتى وانه بووماهيك هاتى هەڤتالين وى ل سەر بەرمەرەكى نەڤيسين نەڤئى بەسئ و پىشتى هينگى هەميان پينكە كرنه كەنى و پاشان ب شەڤ نيزيكي (8-10) هەڤتالين ئهوى دووبارە ب ئيك دەنگ پەيڤين نه جوان گوته بەسئ خاتون، بەرمەرە ئهڤى چەندئ وەكو كارڤەدان موسا عەنتەر هەمان ناخەنتى دېئزيتە دايكا ئەتاتوركى (زبېندا خانم) ئ و پىشتى ئهڤى چەندئ هەميان ئهڤ بابەتە ب دووماهيك ئينان بىنى كو مەزن بيت، بەلئ ئيك ژ هەڤتالين ئهوى كورئ رڤەبەرئ پوليسان بوو و ئهڤ رويدانى بۇ بابئ خوە ڤهگواست و د ئەنجامدا موسا عەنتەر بۆ ماوهيى 15 روژان هاته گرتن (Yavaşca,2013,46).

پشتی گرتتا عمنترى رېځمېرئ قوتابخانې چووبه دهف واليئ ئمدنه (تەفېق هادى بايسال (Tevfik Hadi Baysal) (1934-1939) و بۇ دياركر كو همقالين موساى دزانى موسا كورده و بهسى ومكو داپيرا وى دانايينه و بيزيزى كرينه بهرامبر ئهفئ چهندي موساى ژى دايكا ئهتاتوركى ومكو دايكا ئهوان دانايه و ئهرو ئاخفتن گوتينه و ئهفه نه بۇ ئهتاتوركى يه بهلكو ومكو بهرسفه بۇ همقالين ئهوى، لهورا والى رازى بوو و عمنتر نازادكر، ههرومسا همقالين وى ژى هاتبون دويرئخستنن پشتى ئهفئ رويداني ب دوو همقان داواكارئ گشتى سهرمدانا قوتابخانى كر و نفيسارمكى دايه موساى كو ئيمزا بكت ئهفئژى دياردكت كو ئهف رويدانه هاتيه فهگوهاسنن بۇ ئهتاتوركى و دئنجامدا ئهتاتورك سكالال سهر تومار نهكر و ب ئهفئ رهنكى ئهف بابمه ب دووماهيك هات (Yavaşca,2013,46).

دممى سەرھلانا دېرسمى كۆمكۈزىيىن مەزىن پەيدا بولۇپ و
كارتيكرن ل ھەر كوردەكى كرپو، ل سالا 1941 موسا
مەنتەر چوويە كەمپا سەربازى (ل وى دممى ل ئامادەيى سى
سال و ل زانكويى دوو سالان ل دووماھيا سالا خواندنى بۆ
ماوئىي دوو ھەيقان دچوونە سەربازيا پيادە)، دممى ل وئىرى
ئىك ژ ئەفسەرى سەربازى باس ل ئەوان رويدان و
كۆمكۈزىان دكەت و دېئىزىت: "مە ل دېرسمى بزاڤا پاڇز كرنى
دكر و مە د شكەفتەكندا خىزانەك ديت باپىر و دايك و باب و
زارو كەك تەمەن 5-6 سالى بوو، پشتى مە ھەمى كوشتىن و
زاروڭ ھىلا ساخ ب مەرما وەرگرتا پىزانىنان بەلى پشتى چ
پىزانىن وەر نەگرتىن و نە ناخقتىن ئەوژى مە كوشت"، لئورا
موسا مەنتەر دممى باس ل خوە دكەت دېئىزىت: "ئەز ديدەقانى
سويندخارى يى 55 سالان يى ئەقى وەلاتى مە، نە ب تنى
ديدەقان، ئاوانبار و مەحكۆم و دۆزكەرم" (Anter, 2011).
(A.43-44).

دياردبیت همر ژ قوناغا سهرمتای همتا قوناغا زانکویی
چهندين رویدان پهیداووبونه و کارتیکن ل سهر هوشیاریا
نهمه هی یا موسا عهنتمری کر به و سته م و سهر مدره یا هوفا نه

پویدمت و د نجامدا ب شتویمهکې هوځانه سربازین تورک هغه زهلامین کورد کوشتن و سهرین وان ژیفهکر و کرنه د کیساندا و نیشا خهکې دان، رویدانن ب هغې ږمگې ل گلهک دهفرین کوردستانې پیدادبوون و کارتیکرنهکا مزن ل سهر کوردان هېبوو ئیک ژوان کهسان موسا عنتهر بوو (Anter,2011A,29).

پشتی ب دووماهی نینانا قوناغا سهرمتای ل نسیپینی و نافجی ل میردینی، بۆ بېر دموامیدانا خواندنا خوه یا ئامادیی چوووه اژیوئ ئعدمه ل (ئامادیا ئعدمه یا کوران) (Yavaşca,2013,46)، همرچنده دایکا وی ل دستپیکئی رازی نهبوو ژبهر مفرسیا گیانی بهلی ربقهبرئ ناحیی هاریکاریا عنتهری دکمت و گازی دکمه دایکا وی و دبیزیتی "ئمز ههمی دهمان بهرقانیی ژ زاروکین ته دکمه بهلی ئهف جاره فرمان ژ ئهقمهر هاتیه و تیدا گوته (یان دی فسله خانم کورئ خوه شیخوی هنیریت قوتابخانی یان ژ ی دی ههمی هینه دوبر کرن"، هعلیت ئهف فرمانه نههاتبوو هنارتن ب نتئ بۆ رازیکرنا دایکا موسای بوو، د ئعجمادا نهچاربوو رازی بوو و ب ئهقی رمنگی چوووه ئعدمه و دمئی چوووه قوتابخانی دایکا وی شیرمت لی ذکر کو بۆ مللعتئ خوه باش بیت و باومر بیا خوه ب مللعتین دیتر نهینیت و دگوتئ "لاوو توجاری ل بهختئ تورکان و عمره بان ئهولمهعه" (Anter,2011) (A.32-34).

دممى چوويه قوتابخانى دياردبيت بۆ ماومىيى دوو همقان يى
گىروبووى، بىلى رىقبهرى قوتابخانى بناقى جهودت بارلاس
خهلكى عتايى بوو- رازى دبيت ل سىر وهرگرتا وى، ل
نىكهم رۆزا چوويه قوتابخانى نىكسر دمست ب خواندنى
دكمت، ژبهر جلوهرگىن ئهوى ژ رىكى هاتبوو قوتايى ترانها
پى دكمن بىلى ماموستايى وى بهر هاقايى ژئ دكمت و پاشان
دبىزيتى ل سىر تختهرهشى بفيسه "دو سىف، پىنج هرملك
و دهه پرتقال ب كۆمىقه دنبه چهند؟" موسا عىنتىر د بهرسف
دا دبىزيت نابيت كۆم بكهم چونكى نه ژ نىك رهگىزىنه، ل سىر
قى بهرسقى ماموستا دستخوهشى لى دكمت و دبىزته
قوتابيان: "ئها ئهقه دوو همىقه هوين فىرنىبووينه و ئهوى وه
ترانه پى كرىن فىربوويه!" (Anter,2011A,37;)
(Anter,2020,1).

پشتی شهرئ سەربەخوییا تورکیا (1919-1923) کومار
تورکیا ھاتە دامەزراندن و ئەفی کومارئ ب ئارمانجا
بنەجھکرنا ئایدولوجیکە نوئ ب بنەمایین تورکینئ دەولەتەکا
نەتھویی دامەزراند و پشتی دامەزراندنئ دژئ مللەتین
ئەنادولی رەوەستیا (Çelebi,2023,3)، و گەلەک پرۆژە ل
ئەنادولی ب ئارمانجا تورککرنئ دانان، بەلئ ژبەر جوداھیا
کولتوری و نەتھویی یا کوردان ھەر ژ دەستپیکە دامەزراندنا
کومارنا ناھیری بوویە ئیک ژ گرنکترین کیشیمان و ناستەنگان
ھەمبەری ئەفی ئایدولوجیئ، ئەو ئایدولوجیا دژئ ھەمی
ئازادیین نەتھوویی دئ ژبلی نەتھوویی تورک، ئەف فشارە
بوویە نەگەرئ دژایەتیئ و بزاقان بۆ دەستفەئینانا مافین
کوردان (Gök,2010,172)، ب تایبەتی ئەفی چەندئ
رەنقەدەن ل دەف قوتابیان ژئ پەیداکر، دەمی ل ئەدەمنە ل
قوتابخانئ ھەدەک رویدانین گرنک یئ دۆزا کوردی پەیداوون
و ژلا ی ھوشیار یا نەتھووییە کار تکران ل سەر کەسابەتیا

ل قیری ئهف باژیری مهزن ههستی ب تنی بوونی و ئیکگرتنی ل گهل کوردان ل دهف پهیدا کر (Yavaşca, 2013,46).

د ئهفی مامییدا عهتەر ل گهل هندهك قوتابیین کورد گه‌هشته ئیک و کومه‌لا پرگارکرنا کوردان (Kürtleri Kurtarma Cemiyeti) ل سالا 1941 دامه‌زراندن و ئارمانج ژ ئهفی کومه‌لی ئه‌بوو هاریکاریا قوتابیین کورد بین بو خواندن د هینه ئیستانبولی بکه‌ن، و موسا عهتەر دمه‌ دیارکر: "هندهك هه‌قالین مه‌ ژ جهین جودا دهاتن و میشکی ئه‌وان وه‌سا هاتیو شیاندن هزرده‌کر د ره‌سه‌ندا کورد (تورکن) ئهفی جوداهیا هزری ل پشکا نافخویی یا دیجله یا قوتابیان که‌شو هه‌وایه‌کی نه‌ ئارام په‌یدا کر بو ب ئهفی مه‌رمی ئه‌م بینج که‌س مسته‌فا ره‌مزی بوجاک، یوسف عه‌زیزئوغلو، زیا شه‌ره‌فخانئوغلو و فایق بوجاک کومپوون و ئارمانجا مه‌ هاریکاریا هه‌قالین مه‌ بین ژ وه‌لاتی ده‌ین بو و خوه‌یاتیا وان دووباره‌ بده‌نه‌ وان"، ب ئهفی شیوه‌ی باژیری کوردان دناقه‌را خوه‌دا دابه‌ش کرن هه‌ر ئیک ژ هندهك باژیران به‌رپرس بوو، ئهف کومه‌له نه‌ فه‌رمی بوو به‌لی ئه‌رنی بوو و چ هه‌لوپه‌ستین دوژمنکاری تیدا نه‌بوون و چ ئه‌ندامین دی نه‌هاتنه‌ دناف ئهفی کومه‌لیدا و وه‌کو سویند بو وه‌فاداری و دلسوزیا ئهفی دوزی سویندا ملی دابوون ئه‌وژی ب ئالایا کوردی و چه‌کی بوو، یوسف عه‌زیزئوغلوی چه‌ک هه‌بوو له‌ورا دروستکرنا ئالایی راده‌ستی موسا عهتهری کرن و ئه‌وژی رابوو ب دروستکرنا ئالایی ب ریکا چار ره‌نگین قوماشی ب ره‌نگی سور و سپی و که‌سک و نیفه‌کیدا زه‌ر وه‌کو هه‌تافی بوو، رامانا ئه‌و سپی: ناشتی، سور: خوبن و داگیرکاری، که‌سک: به‌رمه‌تا کوردستان و می‌زوپوتامیا، زه‌ر: ژ ئاینی ملی یی کوردان زه‌رده‌شتی هاتیو، پاشان کومارا مه‌باد ره‌نگی سپی ژناف ئینایه‌ دهر و بکارئینا، ب دیتنا موسا عهتهری پشته‌ی کو کوردان چ مفا ژ ناشتین نه‌دیتین سپی ئینانه‌ دهر! پشته‌ی به‌ره‌فکرنا ئالایی ل رۆژا کومپوونی سویند ب وئ ئالایی و ده‌مانجی دان کو هه‌تا مرنی وه‌فاداری قیانا وه‌لاتی بن و دژی هه‌فه‌ولاتیین کورد نه‌به‌نه‌ خاین، بینگومان پشکا نافخویی یا قوتابیان جه‌ه‌کی گرنگ بوو بو قوتابیین کورد بو نمونه‌ هندهك ژ ئه‌وان قوتابیان وه‌کو فایق بوجاک و یوسف عه‌زیزئوغلو Yusuf Azizoglu ل سالی‌ن پاشتر پشکداری د سیاسه‌تا کوردیدا کرن (Anter, 2011A, 56-57).

قوتابیین کورد ل پشکین نافخویی و ئاکنجیوونی تووشی گه‌له‌ک ئاریشه‌یان دبوون له‌ورا ل سالا 1942 عهتەر کورده‌کی ب نافی (مه‌مه‌د فاتیح Mehmet Fatih) کو خودانی ئافاهیه‌کی بوو رازیکر کو ئهف ئافاهیه به‌رامبه‌ر کرئیه‌کا ده‌ستنی‌شانکری بیه‌ته‌ ئافاهیی پشکا نافخویی و ئهف ئافاهیه‌ ب پشکا فرات یا قوتابیان (Firat Talebe Yurdu) هاته‌ نافکر و عهتهری هه‌ژماره‌کا زۆر یا قوتابیان ئاکنجیکرن و شیا هاریکاریا گه‌له‌ک قوتابیان بکه‌ت بین بارودۆخی ئه‌وان یی دارایی نه‌ باش و بی به‌رامبه‌ر وه‌رگرتن، پشته‌ی هه‌ژماره‌کا زۆر یا کوردان ل قیری کۆم بووین حکومه‌تا تورکیا هه‌لوپه‌ست به‌رامبه‌ر ئهفی چه‌ندئ وه‌رگرت و ب دژی عهتهری راپورت نفیسن و تیدا دیارکریوون کو مه‌رمما عهتهری ئه‌وه‌ گه‌نجین کورد په‌روه‌رده‌ بکه‌ت و کوردینی

یا حکومه‌تا تورکیا ل گهل کوردان بو وی رۆژ بو رۆژی زیدمه‌تر دیاردبوو و ئه‌فه‌ پاشان وی به‌ره‌ف سیاسه‌ت و مژویل بوون ب دۆزا کوردی فه‌ بر، هه‌لبه‌ت رویدانین باس لی هاتینه‌کر نه‌ بتی ل می‌ردینی یان موسا عهتهری ب تنی په‌یدا بوینه به‌لکو پرانیا باژیر و گوندین کوردان د هه‌مان ره‌وشیدا بوون، واته‌ بیر هاتنین کوردان راستیا ژینا کوردان ل ژیر سته‌ما داگیرکاری یا تورکان دمه‌ته‌ دیارکر.

بینگومان که‌سایه‌تیین وه‌کو موسا عهتهری کاریگه‌ریه‌کا مه‌زن ل سه‌ر به‌ره‌دوامیا بزافا کوردی ل تورکیا هه‌بوو و ئه‌و دیبونه‌ ئه‌گه‌ر ئهف بزافه‌ خورتر لی به‌یت د ئهفی چارچوویدا تورکیا ئهف که‌سایه‌تیه‌ ب مه‌ترسی ددیتن و پیکولا سزادان و ژنافه‌رنا ئه‌وان دکر، موسا عهتەر ده‌ینه‌ هه‌ژمارتن ژ خه‌باتکارین نه‌وه‌ی نوی پشته‌ی سه‌ره‌لدانا دیرسمی ل سالا 1938 ژ به‌رکو پشته‌ی ئهفی سه‌ره‌لدانی تورکیا هزر دکر کو کورد نه‌شین نیدی ب سه‌ره‌لدانان رابن، به‌لی نه‌وه‌یه‌کی نوی ئه‌وئ کوردی و تورکی دزانیت ریه‌راتیا دۆزا کوردی ل تورکیا کرن ئهف نه‌وه‌یه‌ قوتایی و ده‌رچووین زانکویان بوون و سه‌ره‌رای هه‌می قه‌مه‌غه‌یین ل سه‌ر زمانی کوردی و نه‌وه‌خوازیا کوردی هه‌ست و هزرین نه‌وه‌یه‌ی ل دهف ئه‌وان هه‌بوون، هه‌فه‌ژیا دناقه‌را کوردان و تورکیادا ل تورکیا بوونه‌ ئه‌گه‌رین سه‌ره‌کی ئهف نه‌وه‌یه‌ هه‌ست ب ئه‌وئ چه‌ندئ بکه‌ن کو سته‌مه‌ک ب شیوازه‌کی نوی ل ئه‌وان ده‌ینه‌کر و له‌ورا ئه‌فان قوتابیان ب شیوازه‌کی نوی جودا ژ شیوازی سه‌ره‌لدانان به‌ره‌فانی ژ دۆزا مله‌تی خوه‌ کرن، هزرین چه‌پ و سوسیالیست و خواندنا زانکو و زانستین مرقفایه‌تی وه‌کو بسپوریین یاسا و می‌ژوو و کارگیری و سوسیولوژی و زانستین سیاسی هاریکاریوون بو ئه‌وئ چه‌ندئ کورد زیدمه‌تر هزر د ریکه‌کیدا بکه‌ن کو مافین کوردان ب ده‌سقه‌بینن ب ریکین سیاسی.

3. موسا عهتەر دناقه‌را سالی‌ن (1964-1941)

1.3 چالاکیین ره‌وشنیری و نه‌وه‌یه‌ی دناقه‌را سالی‌ن (1941-1959):

ده‌می موسا عهتەر ل قوناغا ئاماده‌یی گرنگی ددایه‌ بابته‌ین فله‌سه‌فه‌ و سوسیولوجی و په‌رتووکیین زانایین وه‌کو جان جاک روسو، سوکرات، (فیکتور هوگو Victor Hugo) خواندبوون له‌ورا ئهف گرنگیدانه‌ هه‌تا زانکویی به‌ره‌دوام بوو و ل سالا 1941 ب ئه‌زمونه‌کی پشکیشی پشکا فله‌سه‌فی کر و تیدا سه‌ره‌که‌فت و ب ئهفی ره‌نگی ل (مه‌که‌تبه‌ موعلمی یا بلند Yüksek Muallim Mektebi) ل پشکا فله‌سه‌فی هاته‌ وه‌رگرتن و چوو به‌ ئیستانبولی و هه‌ر وه‌کو ده‌می ژ می‌ردینی چوو ئه‌مه‌نه‌ ئهفی جارئ ده‌می ژ ئه‌مه‌نه‌ چوو باژیری ئیستانبولی ب ئهفی باژیری داخه‌ر بوو، به‌لی ئه‌فه‌ پشته‌ی هینه‌کی دبیته‌ بنه‌ما بو به‌روردکر ل گهل پاشقه‌ماییا باکووری کوردستان هه‌روه‌سا پشته‌ی ره‌وشا ل مه‌که‌تبه‌ بلند و په‌یه‌وندیا دناقه‌را کچ و کوراند دبینیت ژ مه‌که‌تبه‌ و فله‌سه‌فی دویر ده‌که‌فیت و ب پیکولین هه‌قالی وی (فایق بوجاک Faik Bucak) ی پشکا فله‌سه‌فی هیلا و چوو به‌ کولیزا یاسا و ماف،

بکمت و پولیسان دوپچوونا قوتابیان و نهقی ئافاهی دکر (Anter,2011A,108).

سهرهت سهردهمی پارتا دیموکرات Demokrat Parti، دهمی ههلیزارتنین سالا 1946 چه‌ند به‌رپرستین پارتا ناڤیری ومکو (موکهرم سارول Mükerrrem Sarol و جیهاد بابان Cihat Baban) سهرده‌انا ئافاهی فرات یی قوتابیان کر و پیتنبار دانه عه‌نتهری بچه‌ل گهل پارتا ئه‌وان د به‌رامبه‌ردا عه‌نتهری دیارکر: "به‌ریز تشته‌کی ناسایی یه‌ نه‌ز ومکو ههمی رۆژه‌لاتیا [خهلکی باکوورئ کوردستانئ واته‌ رۆژه‌لاتیا تورکیا] نه‌فره‌تی ل پارتا کۆماری یا گهل بکه‌م، دژایه‌تیا مه‌ل گهل ئه‌وان نه‌ سیاسی یه، ومکو د ئیسلامیدا هاتی دۆزا خوینی یه، له‌ورا یا ل سهر من و ههمی رۆژه‌لاتیان ئه‌وه‌ یا پیدقی بۆ پارتا هه‌وه‌ دی ئه‌نجام ده‌ین بۆ ئافیرنا پارتا کۆماری، به‌لی ناییت ئه‌ز ب پارته‌کی قه‌ به‌یبه‌ گرتیان چونکی ب دیتنا من پارت ومکو ناین و مه‌زه‌به‌ی یه‌ کا چه‌وا مروف نه‌شیت بۆ به‌رژمونه‌یه‌کی ئاین و مه‌زه‌به‌ی ب گوهریت، پارت ژی پیدقیه‌ وه‌سا بیت، ئه‌ز هه‌یشتا گه‌نجم و پارتا وه‌ نه‌ دووماهیک پارت به‌لکو ده‌ستپه‌که‌که‌ و هه‌یفیکه‌م هه‌وین پیتشه‌بچن ل ئه‌وی دهمی بین ومکی من دی ل دۆر وه‌ کۆمین"، به‌لی ل گهل ئه‌قی چه‌ندی ل گهل نیزیکوونا هه‌لیزارتنین پارتا دیموکرات عه‌نتهری پشته‌قانی و هاریکاریا ئه‌قی پارتی کر و شیا ب هاریکاریا قوتابیین ل پشکا فورات ده‌نگان ده‌سته‌قه‌ بینیت (Anter,2011A,117) ئه‌قه‌ هه‌زا عه‌نتهری سهره‌ت پارتین سیاسی دیارده‌کت کو خوه‌ دوبر دکر ژ سهرکرده‌یه‌تی یا به‌رپرستاریا پارته‌کا سیاسی بکمت و دهمی پیتنبار بۆ ده‌اته‌ کرن کو د پارته‌کی دا پشکداربین ب تنی هاریکاریا ئه‌وان پارتان دکر و ب دیتنا وی بیی پارت ژی دشت کوردینی بکمت و ده‌برینی ژ ئیتشین مله‌تی خوه‌ بکمت و نه‌دقی کوردینی ب پارته‌کی قه‌ گرتده‌ت به‌لکو ئه‌وی هه‌ز و ریارزا خوه‌ کوردینی ب شیاوی خوه‌ یی تاییه‌ت بره‌قه‌ دبر. موسا عه‌نتهری زۆر گرنگی ب لایه‌نی زانستی و نفیسه‌ریی دایه‌ ده‌ره‌یه‌ی کارئ نفیسه‌ریی ناڤیری ده‌ته‌ دیارکر کو ئه‌وه‌ نه‌ چه‌کدار بوو و چ سوپا لژیر فهرمانا ویدا نه‌بوو، به‌لی نه‌دشیا بیده‌نگ بیت ل سهر ئه‌قی نه‌ دادپه‌روهری و سته‌می و هه‌ست ب پیدقی نفیسه‌ریا په‌رتووکان کره‌بو، و ب بورینا دهمی هه‌ندک ل ده‌رویه‌ر کۆمبوون و ومکو پیکه‌ته‌کی لی هاتبوو، تشتی هاریکاریا وی کری د نفیسه‌ریا په‌رتووکین کوردیدا، هه‌ندک مروقین وی ل سوریا بوون و سهرده‌انا سوریا کره‌بو و ل ویرئ گوڤارین هاوار و رۆناهی ده‌رکه‌فتن، نفیسه‌ریی دناف گوڤارندا ومکو جه‌لده‌ت به‌درخان و کامیران به‌درخان و قه‌دری جان و جه‌گه‌رخوین کارتیکرن ل سهر که‌سایه‌تیا وی کره‌بوون و به‌ره‌ف نفیسه‌ریا په‌رتووکان بره‌بو (Ceweri,2020,7).

عه‌نته‌ر د چاڤیکه‌ته‌کی دبیزیت: "ئه‌ز خوه‌ ومکو نفیسه‌رمک سیاسه‌تی بکمت دبینم"، و پیکول دکر ب شیاوی رووکهن سیاسه‌تی بکمت؛ چونکی ده‌لیقه‌ بۆ دیارکرنا هه‌رویرین خوه‌ ب ئاشکه‌رای نه‌دیتبوو له‌ورا ریکه‌کا ب که‌نیقه‌ هه‌لیزارتبوو⁽²⁾، و هه‌ر ژ سالا 1941 ومکو نوچه‌گهان ل رۆژنامه‌ وه‌قت (Vakit) دا کارکره‌بو هه‌روسا موسا عه‌نته‌ری ل سالا 1944 ژیا نا هه‌قزینی ل گهل خانم (عائیشه

هاله‌) کچا عه‌بدولرحیم رحمی هه‌کاری پیکینا و سی زاروک بناقی عه‌نته‌ر، کچا ئه‌وی ره‌هشان و کورئ بچوکی دیجه‌ هه‌بوون (Anter,2011 A,51) و پشتی ئه‌قی چه‌ندی ئیکه‌م نه‌زموونا وی میدیاکاری و نفیسه‌ریی ده‌ستپنکر و ل سالا 1948 ل گهل حسین دیکچی Hüseyin Dikici و ته‌لات سایگن Talat Saygın و وه‌لی دولو Veli Dolu رۆژنامه‌یا دیجه‌ کایناقی (Dicle kaynağı) ده‌رئیکه‌ستن و ئه‌ف رۆژنامه‌ ب ئارمانجین سیاسی بین کوردی هاته‌ ده‌رئیکه‌ستن و تیدا باس ل سته‌مال سهر کوردان هاتیه‌کرن ومکو جینوسایدا زیلان، شیخ سه‌عید، ناگری و کچه‌مرکنا ب زوری دکر (Ceweri,2020,7)، ئه‌ف رۆژنامه‌ د دیرۆکا کۆمارا تورکیادا د بواری به‌لاکرن و وه‌شانا کیشه‌یین مله‌تی کورد ئیکه‌م ده‌ستپنیکه‌رییه‌ و د ئیکه‌م هه‌ژمارا خوه‌دا عه‌نته‌ری گوتارمک ومکو سهرنفیسه‌ر ل ژیر ناڤونیشان "بوچی ده‌رکه‌فتن؟" واته‌ بوچی بریارا ده‌رئیکه‌ستنا ئه‌قی رۆژنامه‌ی هاتیه‌دان به‌لاکفر و تیدا ههمی کیشه‌یین خهلکی باکوورئ کوردستانئ دیارکره‌بو ب تاییه‌تی بباس ل سیاسه‌تا حکومه‌تا تورکیا دژی کوردان هاتبوو کرن، ئه‌ف رۆژنامه‌ هه‌تا سالا 1951 به‌رده‌وام بوو و هه‌ر ل ئه‌قی سالی عه‌نته‌ری داخواز کر بچیته‌ سوریا دناف خیزانا خوه‌دا کو ل ئه‌وی دهمی ل سوریا بوون، به‌لی ژبه‌کو ئه‌وی دهمی عه‌نته‌ر په‌یامنیری رۆژنامه‌یا (گه‌نه‌ی دوغو Güneydoğu) بوو و ده‌رکه‌فتنا ئه‌وی ژ تورکیا هاتبوو قه‌ده‌غه‌کرن، هه‌ر چه‌نده‌ گه‌له‌ک جارن داخواز ژ والیی میردینی (ئهممه‌د رفات بینگول Ahmet Rifat Bingöl) (1950-1952) کر کو ده‌ستویریی ده‌ت دا کو بچیت سوریا به‌لی والی رازی نه‌بوو، د ئه‌نجامدا ب ناڤیریانی قایمه‌قامی نسینی (نه‌جات نه‌لده‌م Necat Eldem) و قایمه‌قامی قامشلو شیا ده‌ستویریی بۆ ماوه‌یی (ده‌ه) رۆژان و ده‌رگرت، دهمی چوویه قامشلو کوردان پیتشوازه‌کا گه‌رم لی کرن و ژبه‌ر کارئ رۆژنامه‌قانی عه‌نته‌ری به‌رنیاس بوو ل ناف کوردین رۆژنافا و گه‌له‌ک رۆناکیر و که‌سایه‌تیین کورد ومکو (جه‌گه‌رخوین، ئوسمان سه‌یری، حه‌سه‌ن حاجو، قه‌دری جان، هه‌زار، نوری دیرسمی) سهرده‌انا عه‌نته‌ری کرن، و د ئه‌فان (ده‌ه) رۆژان زیدمه‌ر ژ سهرده‌انه‌کی ومکو عه‌نته‌ر دیارده‌کت کو دانوستاندن ل دۆر بارودۆخ و پاشه‌روژا کوردان کره‌بوون (Anter,2011A,99).

د ئه‌قی ماوه‌یدا گوهرینیین مه‌زن د سیاسه‌تا تورکیادا په‌یدا بوون و ل سالا 1950 پارتا دیموکرات د هه‌لیزارتناندا سهرکه‌فت و بوویه فره‌ پارتایه‌تی ل تورکیا و سیاسه‌تا فره‌ پارتایه‌تی ب ریفه‌ر (Özata,2024,168)، عه‌نته‌ری هه‌ر ل ئه‌قی ماوه‌یدا ل گهل که‌مال سولکه‌ر گوڤارمه‌کا هه‌یقانه‌ بناقی (شه‌رق مه‌جموعه‌سی Şark Mecmuası) ده‌رئیکه‌ستن، د ئه‌قی رۆژنامه‌یدا باس ل سیاسه‌ت و سته‌ما سهرده‌می پارتا کۆماری یا گهل ده‌اته‌کرن و ب تنی دوو هه‌ژمار ده‌رکه‌فتن و پاشان زفری گوندی خوه‌ زه‌نگی ل نسینیین ژبه‌رکو زۆر ماندیبوو ب ئه‌فان کاران قه‌، پشتی چوویه گوندی خوه‌، ل سالا 1953 ئوتیه‌کا توریزمی ل دیاربه‌کری هاته‌ قه‌کرن و داخواز ژئ کرن ریفه‌به‌ریا ئه‌وی بکمت، پشتی ب ئه‌قی کاری رابووی ئه‌ف ئوتیه‌ بوویه جه‌ی پیتشوازی سیاسیی کورد و گه‌نگه‌شه‌یین سیاسی (Ceweri,2020,7).

ل سەر ئەفە چەندێ دادوم ئەوا ھاتیە نەفسین د فەتینیت و دبێژیت ھوسا چینابیت، ب ئەفە رەنگی ھەر نەفسینەکا موسا عەنتەری دبویە دۆزەک و کیشمەیک ل دادگەھێ (Anter, 2011A, 138).

دیسان د ئەک ژ دادگەھکرا عەنتەری یا دبێژا، دادوم پرسیار کر و گوت: "بوچی ب کوردی نەفسی؟"، د بەرسفا عەنتەری گوت: "ل ئیستانبول یەھودی و روم و ئەرمن رۆژنامان بە لافەکەن و رۆژنامین ب زمانێ ئینگلیزی و فەرەنسی ھەنە، دێ چ چینییت دەمێ ئەز ژ ب زمانێ کوردی بنەفسم؟" دادوم بۆ دیارکر کو ئەو مافین کیم نەتەمەیانە، د بەرامبەر دا عەنتەری گوت: "ئانکو ل ئەفە وەلاتی کیم نەتەمەیان ژ نەتەمەیی زورینە زیدەتر ماف ھەنە؟ ئەگەر من ھندی کیم نەتەمەیکە ماف نەبیت ئەز ھیشکەم ھوین رازی بین و من وەکو کیم نەتەمە ب ھەژمێرن"، ژبەر کو دادوم خەلکی قەرسی بوو ژبەر ھندی سەردەریەکا نەرم ل گەل عەنتەری دکر و چ نشت نەگوتن عەنتەری و ھندی دشیاندا بوو عەنتەر د پاراست و ب ئەفە رەنگی ئەف دۆسیە ھاتەگرتن (Anter, 2011A, 138).

2.3 رۆیدانا چل و نەھان ل سالا 1959:

کورد ب شێمەیکە گشتی ژ سەر ھەلانا دیرسمی ھەتا سالین (1958-1960) نە ل رۆژەفە بوون، بەلێ د ئەفە ماوەبیدا دووبارە بوونە بابەتی گورەپانا سیاسەتی ژبەر شورشا 14 تیرمەھێ 1958 ل عیراقی و کاودانین ل باشووری کوردستانی و ب تاییەتی ژبەر ھاتنا مەلا مستەفا بارزانی ژ ئیکەتیا سوڤیەت ب شێمەیکە فەرمی ل سالا 1958 و قەژاندنا بزافا نەتەمەیانەتی یا کوردی، چونکی زفرینا مەلا مستەفا بارزانی ھەستی نەتەمەیانەتی ل ھەمی پارچین کوردستانی بلندکر و کارتیکر ل سەر بزافا کوردی ل تورکیا ژ یەھوو، ئەفە بوویە ئەگەر کارفەدانی ل دەف حکومەتا تورکیا و ب بارودۆخەکی مەترسیدار دیتن و ئیکسەر ئیماھیا سەربازین تورکیا ل سەر سنووری تورکیا-عیراقی زیدەکر، ئەگەر ئەفە نە ئارامی ل دەف تورکیا ئەبوو کو بزاف و چالاکیین مەلا مستەفا بارزانی بگەھیتە کوردین ل تورکیا و د ئەوی بارودۆخیدا دێ تورکیا تووشی کیشمەیکە مەزن بیت (عزیز، 2009، 169)، ژلایەکی دێفە دەستەلاتداریا تورکیا ل سالا 1959 ژیر دەستەلاتداریا پارتا دیموکرات دا بوو و تووشی گەلەک کیشمەیان ببوو وەکو رۆیدانین قوتابیان ل ئەنقەرە و ئیستانبول و ئەفە چەندێ سەرنجا دەولەتی بەرەف سیاسەتا کوردیە بر، پارتا دەستەلاتدار ئەف بابەتە وەکو مەترسی ددیت و د ئەنجامی ئەفە چەندیدا حکومەتی پلان دانا ب گرتنا کوردان ئەوا ب (رۆیدانا چل و نەھان 49'lar olayı) ھاتیە نیاسین (Yavaşca, 2013, 54)، حکومەتا تورکیا ل 17 کانوونا ئیکێ 1959 رابوو ب گرتنا کوردان ب شێمەیکە نە چاڤەریکی⁽³⁾، کوردین ھاتیە گرتن رۆناکبیر و خودان ھەستین نەتەمەیی بوون، ھەرچەندە چ ریکخستین سیاسی دروست نەکر بوون، و پتیرا ئەوان خۆبندکارین زانکویان و رۆناکبیر بوون (Peşeng, 2015, 90).

سەبارەت ئەفە رۆیدانی د راپورتا ئەنجومەنا ئیماھیا نشتیمانی یا تورکیادا ھاتبوو کو ب گرتنا رۆناکبیرین کورد

موسا عەنتەری و دەورەبەری وی یی سیاسی دەنگ دابوون ئەفە پارتی، ب دیتنا عەنتەری سەردەمی نوی دەستپیکر لەورا بقی شێوەی نیزیکی سیاسەتی بوو دەستەلاتا حکومەتا تورکیا وەرگرتی عەنتەری ل گەل ھەفالی ئەوی ئەندازیار ئەحمەدی ل سالا 1954 ل دیاربەکرێ رۆژناما (شەرق پوستانی SarkPostası) بە لافەر، عەنتەری گەلەک گوتار و نەفسین بە لافەکر و گەلەک داخواری ل سەر ئەفە رۆژنامی ھەبوو و دئەقان گوتاراندنا رەخنە ل سیاسەتا پارتا کۆماری یا گەل دکر بەلێ ب تەتی بۆ ماوەیی سال و نیفە بەردەوام بوو پشیتی سیاسەتا پارتا دیموکرات ژ ی وەکو پارتا کۆماری یا گەل لئەھاتی ئەف رۆژنامە ھاتە گرتن (Anter, 2011A, 126-127).

رۆیدانین ل باشووری کوردستانی و پەیدابوونا کودەتیا 14 تیرمەھێ سالا 1958 ب سەرۆکاتیا عەبدولکەریم قاسمی و زفرینا مەلا مستەفا بارزانی و دەستوری نوی، گوھۆربین پەیدابوون کارتیکر ل باکووری کوردستانی ژ ی دکر و ژ نیزیکی دویفچوونا ئەقان رۆیدانان دەھاتەکر و د ئەنجامدا بریاردا بزفریت دیاربەکر، ل ئەوی دەمی ل دیاربەکرێ رۆژنامەکا نە سیاسی بنافێ (ئیلیری یورت İleri Yurt) ژلایێ (عەبدولرحمان ئیفەم دولاک Abdurrahman Efem Dolak) دەردکەفت، عەنتەری داخواری ژ کر رێفەرنا ئەفە رۆژنامی رادەستی ئەوی بکەت ب ئەفە رەنگی عەبدولرحمان رازی بوو و عەنتەری دەست ب بە لافەکرنا بابەتین دیروکی و سیاسی کر و بوویە رۆژنامەکا نافودەنگ، و د نەفسینین خوەدا رستەیین کوردی بکار دینا و باس ل بارودۆخی کوردستانی دکر و ھەر گوتارەکا بە لافەر نەفسینین کوردی تیدا ھەبوو و باس ل بارودۆخی نالەبار یی کورد ل تورکیا و دەرەفی تورکیا دژیت دکر، ئەف نەفسینە بوونە ئەگەر سکالا ل سەر عەنتەری ژلایێ حکومەتا تورکیافە ھاتە فەکر و دادگەھکر و ژلایێ چەندین پارێزەران بەرەفانی ژ دەھاتەکر (Yavaşca, 2013, 51)، ھندەک سکالا ل سەر نەفسینین وی یین ل سەر باشووری کوردستانی ب بەھانیما مایتیکر د کاروبارین دەولەتەکا دیتەر دا ھاتە تومارکر و پشیتی دێنە دادگەھێ پرسیار و بەرەف دناڤەرا موسا عەنتەری و دادومەراندا رۆیدەت و د ئەقان بەرسفاندنا ھەلوپەستی عەنتەری یی نەتەمەیی ب ئاشکەرای دیاردبیت و گروڤیە کول ھەمی بارودۆخاندنا دەستبەردان ژ دۆزا کوردی نەکر، ب ئەفە رەنگی:

دادوم: "بوچی تو ھەز ژ بارزانی [مەلا مستەفا بارزانی] دکە و ژ عەرەبان تورە دبی؟"

موسا عەنتەر: "دادوم بێگ، ئەفە چ پرسیارە؟ دروست پرسیار بکە دا ئەز ژ ی بەرسفی بدم، ل قیری چ ھەژیکر یان دۆژمناتیا کەسیەتی نینە، باشە تو بوچی ھەز ژ عەرەبان دکە و ژ کوردان تورە دبی؟"

دادوم: "تو نەشینی پرسیار ژ من بکە؟"

موسا عەنتەر: "مادەم وەسایە بلا کاتب بنەفسیت و ئەز دێ بێژم"

داوم: "بێژە"

موسا عەنتەر: "کا بوچی دادوم ژ بارزانی تورە دبیت، ئەز ژبەر ھندی ھەز ژ دکەم"

رێقەبەرین زیندانى بکەت، د بەرامبەردا رێقەبەرەن داخوازکرن عەنتەر هەقالین خوە رازی بکەت بزقن د حوجرمیانفە هەتا چارەسەرییەکی دبیین بەلى عەنتەر رازی نەبوو، بەرامبەر ئەقى چەندى رێقەبەرین زیندانى عەنتەر بێرە د حوجرمیەکا زۆر خرابترقە و دویر ژ هەقالین ئەوى، وەکو کارقەدان نافەری بۆ ماوەی چەند رۆژەکان خوارن نەخوار، پشنى (13) رۆژان بارودۆخى ئەوى یى تەندروستى زۆر تیکچوو و ئەفسەرمەکی زیندانى دیت بارودۆخى تەندروستى یى عەنتەرى زۆر خرابە داخواز ژیکر دەست ژ ئەقى چەندى بەردەت و بزقريت دناف هەقالین خومدا، ب ئەقى رەنگى زقرى دناف ئەواندا، هەر د ئەقى ماوەییدا بارودۆخى سیاسى یى تورکیا زۆر ئالوز بوون و بزاقین قوتابییان زیندەبوون و ئاماژە بۆ پەیداوونا کودەتایەکی هەبوون، ئەقە بوو یە ئەگەر سەردەریا رێقەبەرین زیندانى ل گەل گرتییان نەرمتر ببوو و رێک ددان کەلوپەل ژلایى کەسوکارتین کوردانقە بگەهەنە ئەوان، پشنى ئەقى چەندى ئەق گرتیین رویدانا چلۆنەهان بۆ نافاهى (زیندانا حەریبە یا ئیستانبول İstanbul Harbiye Cezaevi) و ئەق زیندانه بەروارد ل گەل حوجرمیان گەلەک باشتر بوو (Anter, 2011 A, 159).

کودەتایا لەشکەرى ل تورکیا ب سەرۆکاتیا (جەمال گۆرسەل Cemal Gürsel) (1960 - 1966) ل 27 گولانى 1960 رویدا و حکومەتەکا نوى هاتە پێکەیان (Lecha, 2023, 24)، ل سالا 1961 لژنا ئیکەتیا نشتیمانى ب سەرۆکاتیا گۆرسەلى هاتە پێکەیان، سیاسەتا ئەقى لژنەى رەدکرن و دژایەتیکرنا کوردان بوو، و داخوایانین ئەویدا ب ئاشکەرایى دیاردەر کو "نەژادى کوردان تورکە" حکومەتا نوى زۆر توند بوو بەرامبەر کوردان، دەمى جەمال گۆرسەل چوویە دیاربەکرى د گوتارمەکیدا ب شۆمەیهکی توند هەبوونا کوردان رەدکربوو (سیف الدین، 2009، 110)، و گرتن و زیندانکرن کوردان بەردەوام بوو، ژلایەکی دیقە سالیان شێستان ماوەیهکی زۆر گرنگ بوو د پێشەچوونا هەزین سیاسى بین موسا عەنتەرى (Yavaşca, 2013, 54).

پشنى ئەقى چەندى و بەرپاویونا کودەتایا سەربازى یا تورکیا ل سالا 1960 گرتیین رویدانا چلۆنەهان هاتە رەوانەکرن بۆ زیندانا ئەنقەرە چونکی پرانیان گرتیین سیاسى هاتبوون نازادکرن ب تنى گرتیین رویدانا چلۆنەهان مابوون، ل دویف بریارا فەرماندیا ئەنقەرە ل 8 چریا دووی 1960 لیکۆلین ل گەل گرتیین دۆزا چل و نەهان هاتەکرن و ل دویف بریارا دادگەها لەشکەرى هاتە دادگەهکرن و ل 3 کانوونا دووی 1961 ب بەهانا "پیکولا تیکدانا ئیکگرتنا تورکیا ب پشەقانی دەرەکی" (Kutlay, 2012, 379)، ل ئەنقەرە ئەق گرتییە هاتە دادگەهکرن و د دادگەهکرناندا رۆژنامەیین نافخو بین تورکیا و بین دەولەتین رۆژنایى نامەدبوون و ل ئەوى دەمى تیکەهە چلۆنەهان دیاربوو چونکی ل دادگەهیدا هاتە دیارکرن چلۆنەه گرتیین سیاسینە و دادگەهکرن ئەوان یا جودابوو، عەنتەر ژى ئیک ژ ئەوان گرتییان بوو، ل دەمى دادگەهکرناندا عەنتەر و هەقالین ئەوى بەرنیاس ببوون ب بەرسقانا دادومران و دەستبەردان بۆ چ تاوانان نەدکرن و وەکو عەنتەر ب خوە دیاردەکەت: "هەرچەندە مە ب شۆمەیهکی ئاشکەرا

دئ دۆزا کوردی لاوازیبیت و ژناف چیت ب تاییەتى د راپورتا ئەنجومەنا ئیماهیا نشتیمانى یا تورکیادا ئاماژە ب چەند خالین گرنگ دابوون و ئیدا هاتبوو: " ئەگەر ل تورکیا هەزار رۆناکبیرین کورد ژنافبەن دئ ب کیمی (30) سالان دۆزا کوردی ژناف چیت، پیدقیە کوردین دەینە گرتن ب کۆمونیست بەینە دیارکرن، پیدقیە ئەق کەسین دەینە گرتن نیزیکی د پارتین سیاسیدا نەن"، د ئەنجامى ئەقى کۆمبوونیدا ئەوا سەرۆکۆمارى تورکیا (جەلال بابار Celal Bayar) (1960-1950) و سەرۆک ئەرکانى دووی یى تورکیا (جەودەت سونای Cevdet Sunay) (1960-1957) ئیدا ئامادە هەمى رازی دین و ب تاییەتى جەلال بابار پشەقانی ئەقى چەندى دکەت و دیارکربوو کو پیدقیە رەین کوردان بەینە ژنافبەن، و ب ئەقى رەنگى پلان هاتبوو دانان ئەق گرتە دەستپیکەک بیت و پشنى هینگی ب شۆمەى گروپ گروپ هەندەکین دی بگرن، ژبەرکو ب دیتنا ئەوان ئەگەر هەمى پیکقە گرتن دئ دەنگەدانەکا مەزن پەیدا بیت و دئ ژلایى نافدەولەتیقە ناریشەیان بۆ تورکیا پەیدا کەت لەورا بریاردان ب شۆمەى (50) و (50) بگرن و ژنافبەن هەتا دگەهە هەزاران، د ئەقى چارچوویدا ل 17 کانوونا ئیکى 1959 (50) رۆناکبیرین کورد هاتە گرتن، پشنى گرتنا ئەقان رۆناکبیران ئیک ژ ئەوان ب نافى (ئەمین باتو Emin Batu) قوتابیی قوناغا سیى یى یاسایى ل زانکویا ئەنقەرە بوو د زیندانیدا نەخوش بوو ژبەر کیمخەمیا رێقەبەرین زیندانى ل دۆر چارەسەریا ئەوى گیانى خوە ژدەست دا، لەورا هەژمارا ئەوان بوونە (49) کەس و ب ئەقى رەنگى دادگەهکرن ئەوان ب رویدانا (چل و نەهان) هاتە نافکرن (Yavaşca, 2013, 54 ؛ Anter, 2011 A, 144).

موسا عەنتەر ئیک ژ ئەوان کوردان بوو بین د ئەقى دوزیدا هاتیە گرتن، ئەو و هەقالین ئەوى د حوجرمیانفەبوون و عەنتەر د حوجرمیا ژمارە (38) دابوو و ب دیتنا ئەوى ئەق حوجرمیە وەکو مەزاران بوون و سەردەرییەکا زۆر خراب ل گەل گرتیین کورد دەهاتەکرن، گرتیین کورد د ئەقان حوجرمیاندا دناف رەوشەکا نە تەندروست و بیى دایینکرن پیدقیین سەرەکی بین ژیانى بوون، سەرەرای ئەقى چەندى هەمى رۆناکبیرین کورد پیکول دکرن بپهتیبوون پەیدانەبیت و ب تنى بۆ ماوەیهکی کیم ئیک د دین ل ئەوى دەمى مورال بلند دکرن و زۆر جارن عەنتەرى گازى دکر هەقالین خوە: "لو مەترسن رۆژا مەوئ هەلى"، دیسان (یەشار قایا Yaşar Kaya) ئیک ژ گرتیین رویدانا چلۆنەهان بوو و حوجرمیا ئەوى ژ هەمیان خرابتر بوو و عەنتەر و هەقالین ئەوى زۆر عاجز بوون ژبەر ئەوى بەلى سەرەرای ئەقى چەندى هەردەمى دەلیقە پەیدا بوو یەشار قایای دگوتە عەنتەرى: "مەترسە ئاپى موسا ئەم نەقیین ئەحمەدى خانى نە"، ئەق بارودۆخە بەردەوام بوو بۆ ماوەی سى هەقان واتە هەتا 10 ئادار 1960 چ پەيوەندى ل گەل جیهانا دەرەقە نەبوون، پشنى سى هەقان رۆناکبیرین کورد ب ریکا چەند دەنگ و ئاماژەیان ریکەقەتن کو دەرکەش ژ حوجرمیان و شیان دەرکەفن و نەرازیبوون دژى رێقەبەرین زیندانى دیارکرن کو ئەگەر ئەق رەوشە بەردەوام بیت دئ گرتى مرن و موسا عەنتەر وەکو نوینەرى کوردان هاتە هەلبژارتن کو دانوستاندنى ل گەل

و وهشان، گوتنا نهز کوردم دبوویه کیشه، نهف پهرتوکه شانوگهری یه و ب زمانئ کوردی به‌لافکریه و نهفه وهکو شوره‌شکئ بوو بۆ وی دهمی و پهرتوکه‌کا گرنگه دبیاڤئ نه‌دیبیاتا کوردیدا (Anter, 2011C, 8).

نهف به‌هممه ب ریکا دانا پاره‌ی بۆ زیره‌قانی حوجریان نهف به‌هممه بۆ هه‌قالین خوه هه‌نارتن، برینا ره‌ش به‌هممه‌که بۆ شانوگهریی هاتیه نفیسین، پشتی به‌لافیوونئ ل تورکیا قه‌ده‌غه بوو به‌لئ ل گه‌له‌ک ده‌وله‌تان وهکو هوله‌ندا و سوید و به‌لچیکا و دانیمارکئ بۆ زمانین نه‌وان ده‌وله‌تان هاتیه وه‌رگیزان و شانوگهری هاتیه پێشکێشکر، ناڤئ نه‌فی به‌هممه واته برینا ره‌ش ژ نه‌وئ چهندئ هاتیه کو ل باکوورئ کوردستانئ گه‌م ل چریا ئیکئ ده‌اته چنن و ل هه‌یفا نیسانئ ب سهدان هزاران ته‌نن گه‌می یین ژه‌راوی بووی ژلای پارتا دیموکراته‌ ددانه ئاغا و شیخین ده‌قهرئ و نه‌وان د فروتن هه‌ژاران و کوردان نه‌ف گه‌مه‌ دکرن نار و نان، پشتی ماوه‌یه‌کئ نه‌فی چهندئ کارتیکن ل زارۆکین کوردان کرن و برینه‌ک ل سهر پیستی نه‌وان په‌یدا بوو کوردان دگوتئ برینا ره‌ش روی و جه‌سته‌ی نه‌وان زارۆکان برینن ره‌ش په‌یدا بوو و پرانیا نه‌وان دمرن ب تاییه‌ی ل سالا 1958 هه‌ژماره‌کا زۆر یا زارۆکین کورد ب نه‌فی برینئ گیانئ خوه ژده‌ستان، له‌ورا ژ به‌ر کو عه‌نته‌ری ب خوه نه‌و کوردین نه‌ف برینه‌ی دیتنبوون و کارتیکن لئ کربوو له‌ورا نه‌فه بوویه نه‌گه‌رئ نفیسینا نه‌فی به‌هممه (Anter, 2011A, 178).

پشتی به‌لافیوونا پهرتوکه‌کا برینا ره‌ش ب زمانئ کوردی و تورکی ل سالا 1965 دادگه‌هئ دۆز ل سهر موسا عه‌نته‌ری قه‌کر و زیندانکر و د پۆنکر نه‌کیدا دیار کربوون کو نه‌گه‌رئ نه‌فی دۆزئ و گرنتا نه‌وی نه‌بوویه کو " د پشکه‌کا نه‌فی پهرتوکه‌کا زمانه‌کئ جودا وهکو زمانئ خه‌لکئ ده‌قهرین پۆزه‌ه‌لاتا تورکیا هاتیه دیارکر و کوردی وهکو زمانه‌کئ جودا و کورد وهکو ملله‌ته‌کئ جودا دایه نیاسین" هاتبوو دیارکر (Cumhuriyet, 15641, 13 Şubat 1968)، ئانکو ب دیتنا نه‌وان کورد و کوردی نه‌ ملله‌ته‌ک و زمانه‌کئ جودایه و دیارکرنا نه‌فی چهندئ ب به‌لگه‌یا تاوانئ ده‌اته هه‌ژمارتن.

سه‌بارته عه‌نته‌ری ل سالا 1961 هاتبوو ئازادکر، پشتی ئازادبووی دڤیا به‌رده‌وامی بده‌ته نفیسینن خوه له‌ورا سه‌رده‌انا (ئه‌حمه‌د حمه‌دی به‌شار Ahmet Hamdi Başar) کر و نه‌فی که‌سی گوڤاره‌ک ب ناڤئ (بارش دونیاسی) ده‌ردنێخست، عه‌نته‌ری بۆ دیارکر کو دڤیتا گوتاران د گوڤارا ناڤه‌یدا به‌لافکه‌ت و تیدا باس ل کوردستانئ و سیاسه‌تا تورکیا به‌رامبه‌ر نه‌وی و هه‌قالین نه‌وی هاتیه‌کر بکه‌ت، ئه‌حمه‌د حمه‌دی رازی بوو و سوز دا کو بیی سانسور به‌لاف بکه‌ت، ب نه‌فی ره‌نگی ل 2 گولانئ 1962 گوتارا ئیکئ یا عه‌نته‌ری ل ژیر ناڤونیشان "دۆزا مه‌ یا پۆزه‌ه‌لاتئ [باکوورئ کوردستانئ]، قه‌ژاندنا پۆزه‌ه‌لاتئ واته قه‌ژاندنا تورکیایه" به‌لاف بوو و د نه‌فی گوتاریدا باس ل نه‌وئ چهندئ کربوو کو چاره‌سه‌رییا دۆزا کوردی ب توندونیزیی ناھینه‌ چاره‌سه‌ر کر و باس ل کواتور و نه‌دیبیات و زمانئ کوردی دابوو (Anter, 2011A, 170).

به‌ره‌قانی ژ مافین کوردان نه‌کربوو به‌لئ بناغه‌یه‌ک بۆ گه‌نجئ نوکه دانا" (Anter, 2011 A, 164).

نه‌گه‌رئ سهره‌کی یئ گرنتا نه‌قان که‌سان و خالا هه‌قیشک دناڤه‌را و اندا کوردبوونا وان بوو و ژ به‌ر کو وهکو کورد هاتینه سهر دونیایئ له‌ورا عه‌نته‌ری ژ به‌ر هه‌بوونا وی وهکو کورده‌ک هه‌تا کوشتنا وی به‌ره‌قانی ژ مافئ ژیانئ ب کوردی کربوو و به‌ردوام نه‌ف چنده دیار دکر بۆ نموونه دهمئ ده‌یته گرنت ل سهر کوردینئ ده‌یته تاوانبارکر و دادگه‌ه‌کر و ل سهر قئ چهندئ دبیزینه دادوه‌ری: "به‌ریز دادومه‌، نه‌گه‌ر ته‌ هیزا هندئ هه‌بیت ل جه‌ئ من نه‌وئ نه‌ز دايم دادگه‌ه بکه‌ن" (Anter, 2020, 2).

سهره‌ای بارودۆخی خراب یئ عه‌نته‌ری، به‌لئ نه‌ف چنده نه‌بوویه نه‌گه‌ر کو عه‌نته‌ر ب راهه‌ستیت و ده‌ستبه‌ردانئ ژ دۆزا کوردی بکه‌ت، به‌لکو به‌ردوام و نه‌قان بارودۆخین سه‌خت هه‌ستئ نه‌ته‌وه‌یی ل ده‌ف زیده‌تر کر و د زیندانیدا دوو به‌رهم نفیسین، ل 31 ته‌باخا 1959 هوزانا بناڤئ (قمل Kimil) ب زمانئ کوردی ل پۆژناما (ئیلهری یورد İleri Yurt) ژمارا (500) ل دیار به‌کرئ به‌لاف بوو و نه‌ف هوزانه تیدا هاتبوو:

"ب چیا که‌تم لو ناڤو، چیا مه‌لوول بوون ره‌به‌نو

جه‌ه سه‌ندی لو ناڤو، گه‌نم هوور بوون نه‌فدالو

قمل هاتی لو ناڤو، ب ره‌فایه ره‌به‌نو

خوار گه‌نمی لو ناڤو، هشتی کا یه ره‌به‌نو

هات قمل لو ناڤو، ژ زوزانا لو ناڤو

خوار گه‌نمی مه‌ خزان لو ناڤو

رۆ هاتیوو لو ناڤو وه‌ختا دانا لو ناڤو

په‌ز هه‌رکی لو ناڤو سهر شقانا ره‌به‌نو

جار کوله‌کی مه‌ مان ناڤو ل سهر گو هانا ره‌به‌نو"

رامانا په‌یفا قمل (جوره‌کئ کیزیه) نه‌ف کیزه ب جوره‌کئ زیاندار ده‌یته زانین و ب تاییه‌تی زیانئ دگه‌هینیته زه‌ڤین گه‌نمی، ب نه‌فی ره‌نگی هوزانه‌کا کوردی ب ناڤئ قمل نفیسی و نه‌گه‌رئ نفیسینا ب کوردی دزفریت بۆ نه‌وئ چهندئ موسا عه‌نته‌ر دیار دکه‌ت کو هه‌ر بابته‌کئ نفیسینا دبوویه کیشه‌یه‌ک ل دادگه‌هئ له‌ورا هه‌رچه‌ه‌بیت بلا به‌ر بکه‌فیت کو دچیه‌ دادگه‌هئ له‌ورا نه‌ف هوزانه ب کوردی نفیسینو، پشتی به‌لافیوونئ نه‌ف هوزانه بوویه ده‌نگه‌ه‌دانه‌کا مه‌رن ل ده‌زگه‌هین ئیمناهییا دیار به‌کر و نه‌نقهره و ژلایئ کوردان پێشوازیه‌کا زۆر گه‌رم لئ هاته‌کر (Anter, 2011 B, 11)، وه‌سا دیاره مه‌رما عه‌نته‌ری ب قمل واته حکومه‌تا تورکیایه و ب ئاراسته هاتیه نفیسین و وهکو ئاماژه ب سیاسه‌تا حکومه‌تا تورکیا به‌رامبه‌ر کوردان هاتیه نفیسین، هه‌روه‌سا ژ به‌ر کو نه‌ف هوزانه ب زمانئ کوردی بوو نه‌فی چهندئ زیده‌تر حکومه‌ت پالدا کو کار قه‌دان به‌رامبه‌ر نه‌فی به‌هممه هه‌بیت.

پشتی موسا عه‌نته‌ر هاتیه ره‌وانه‌کر بۆ زیندانا ئیستانبولئ ل ماوه‌ی دووماهی یئ حوجره‌یا (38) ئ یا زیندانئ پهرتوکه‌کا برینا ره‌ش ب زمانئ کوردی نفیسینو و پاشان ل سالا 1965 هاته به‌لافکر، واته نه‌ف پهرتوکه‌کا ده‌مه‌کیدا هاتبوو نفیسین

کو گرتنا نهقان پروناکیبر و سیاسی و قوتابیین کورد دماو بهیکی ب نهقی رهنگی ههستیارد سهارمت تورکیا ژ لایه کیفه و سهارمت کوردان ژ لایه کی دیقه گو هورینهکا مهن پیداکر و بوویه نهگهر زیدهتر ئایدولوجی و سیاسهتا تورکیا بهرامهر کوردان دیاریت و نهف گرتیین سیاسی پشته نهقی رویدانی ب شیهی کارا پشکداری و ریههاریتیا بزاقا کوردی ل باکووری کوردستانی کرن، وکو دههئیکستنا رۆژنامه و دامهزراندنا ریکهستنین سیاسی، نهفه گروقهیه بو پیشههچوونین د بزاقا کوردیدا واته نهف رویدانه بوویه هوکاری نازراندنا کوردان کو زیدهتر و ب شیهی رۆژدر خهباتی بو دهستهئینانا مافین ئاسایی یین کوردان بکن و ستهما و نه وکههفیا ماف و یاسایان ل سهر کوردان ب دووماهیك بینن.

دهمی ل زیندانیدا ههفالی موسا عهنتهری فایق بوچاک ل 1963 سهرهانا وی کر و باس ل دامهزراندنا (پارتی دیموکراتی کوردستان)⁽⁴⁾ ل تورکیا کر و پرسیارا هزرین وی و پشکداری وی د نهقی پارتیدا کر، بهلی موسا عهنتهر پشکداری نهکر ژ بهر هزرین راسترو سهردهست بوون د نهقی پارتیدا، د ماوهی سالیین شیتستان دا هزرین چهپ زور کاریگهری ل کوردان کربو موسا عهنتهر ژ نهقان کهسان بوو چ چالاکی نهکرک نهگهر خودان هزرین چهپ نهبیت (Anter, 2011A, 127).

دهستهئیکا سالیین شیتستان ژ سهدی بیستی هههچنده عهنتهر د زیندانی بوو بهلی بهردوام بوو ژ خزمهتا زمانی کوردیدا، ل سالا 1963 ل زیندانا نهقهه فهرهنگا کوردی - تورکی نقیسیبوو نژیکی (11000) پهقان پیکدهیت و پاشان نهف فهرهنگه ل سالا 1967 ل نیستانبولی هاته چاپکر، موسا عهنتهری نهف فهرهنگه کریه دیاری بو ههفالی خوه فایق بوچاک (نهوی دهمی هاتبوو کوشتن)، و د پیشههکی دا دیاردکته نهف فهرهنگه بو مفا کههاندنی یه بو کوردین ل تورکیا نهوین زمانی ئیک نزان، ههرومسا ل دووماهی رۆنکرین گرنگ ل دور ریزمانا کوردی هاتینه دیارکر (Anter, 1967, 167-169).

4. بهشی سین: موسا عهنتهر دنایهرا (1969-1992)

1.4 بنگههی رهوشنبیری یین رۆژههلاتا شورهشگیر ل سالا 1969:

موسا عهنتهری ل سالیین شیتستان پهیهندی ل گهل پارتا کریکارین تورکیا ههبوو و رۆژانه کورد و تورکین چهپ دچوونه مالا وی وکو (یلماز گونهی Yılmaz Güney، دمنیز گزمیش Deniz Gezmiş و حسین جهواهر (Hüseyin Cevahir)، ههتا وی ئاستی د راپورتهکا (دهزگههی ههوالگیری یی نشیتمانی Milli İstihbarat Teşkilatı) یا تورکیادا هاتبوو، مالا موسا عهنتهری وکو ئافاهی بالیوزخانهیا کوردستانی یه ل نیستانبولی (Anter, 2011A, 206).

ئیک ژ گرنگترین رویدانین کوردان ل سالیین شیتستان ل سهدهی بیستی نهجامداین خرههبوون بوون، نهتموخوازین کورد یین د ناف (پارتا کریکارین تورکیا و پارتی دیموکراتی

پشته نهقی چهندی د رۆژناما میلیهت دا ل 29 خزیرانی 1963 هاتبوو بهلافکرن کو (12) کهسین کوردینی دکر و ب چالاکیان رادبوون هاتنه گرتن و ئیک ژ نهقان موسا عهنتهر بوو، د نهقی رۆژنامیدا وهزیری نافخو یی تورکیا (حفزی ئوغوز Hıfzı Oğuz) (1963-1962) ل 28 خزیرانی 1963 د رۆنکر نهکیا دیارکر هیزین ئیمناهی یین تورکیا (12) کهسین چالاکیان کوردینی دکر گرتینه و نهف بابته پیشوهخت بو نهجمهنا نشیتمانی یا مهن یا تورکیا هاتیه دیارکر و ئاگههدارکرینه کو نهف کهسه ب هندهک کریارین نهزادی نهوین ل تورکیا قهدهغه رابووینه و دیارکر کو کورد ژی هه د رهمندا (تورکن) و چ ئاماژمیین جوداهی دناف خهلی دههترین رۆژههلاتا تورکیا (باکووری کوردستانی) نین بهلی هندهک لدهولمتین دهین نه نارامی ل تورکیا پهیداکه ب نهقان کاران رادبن، ئیک ژ نهقان کریاران نهو بوو ب هاریکاریا کوردین عیراقی (ریکخراوا کومونستان کوردی) ل نهروپا کاردکر و ل سالا 1959 لقهکی نهقی ریکخراوی گههسته تورکیا و هندهک کهسان نهف چالاکیه ب ریفههبرن و ل نهقی دهمی نهی (49) کهسه هاتنه گرتن و دادگههکر و ل دهمی نهف کهسه گرتی ب ریکین بهلاقوک و ریکین دینر بهردوامی ل سهر کریارین خوه دکر ل سهر نهقی دویچهوون هاتیهکر و لیگهریان ل مالین (زیا شهرهفانوغلو Ziya Şerhanoğlu، موسا عهنتهر Musa Anter، دوغان قلچ Doğan Kılıç، سهعید نهلی Sait Elçi، مهدهت سهرهاد Medet Serhat، نهیدب قهرمخان Edip Karahan، نهومر ئایتهمین Enver Aytekin، عملی ئاناگور Ali Anagör) هاتیهکر بهلگه ل سهر بهردوامیا نهقان کریاران کههتینه دهستی هیزین ئیمناهی یین تورکیا، و نهف کهسه هاتینه گرتن، دناف تاواناریین حکومهتا تورکیا سهارمت موسا عهنتهری دیارکربوون کو کومونسته و کوردینی دکته و نقیسینین دهربارهی کوردان کو تیدا دانپیدانی ب ههبوونا سنوورین فهرمی ناکته بو بهلافکرنی بهرههف کرینه و نهف نقیسه ب ئازرینه و جودارکهر دیارکرینه و نهف چهنده وکو بهلگه بو گرتن و سزادانا عهنتهری هاتینه دیارکر (Milliyet, 4697, 29 Haziran 1963).

ههرومسا ل گهل نهقان کهسین نافین نهقان هاتینه دیارکر باس ل دوو کوردین باشووری کوردستانی دکته و دیاردکته کو دوو کوردین عیراقی پشکداری د نهقی ریکخراویدا کریه ل تورکیا ئیک ژ نهقان (نیبراهیم مامخدر) قوتابی زانکویا نیستانبول یی کولیزا پزیشکی و یی دی (غازی دزمی) قوتابی نهکادیما نابووری و بازارگانی نهف ههردوو قوتابه ژی هاتینه گرتن، دیسان د رۆژنامیدا دوو وینهیین بهرپهران کو ریکهستنا کاری پارتی کو ب زمانی عهرمی هاتیه نقیسن بهلافکرینه و تیدا ئاماژه ب لژنه و کاری نهقان هاتیهکر و ل دهمی لیگهریان مالا دوغان قلچی هاتینه دینن (Cumhuriyet, 13973, 29 Haziran 1963).

نهف چهنده دیاردکته کو رویدان و بزاغین کوردی تهمامکهرین ئیکن و ههر رویدانهکا دیروکا کوردی دا نهگهر تووشی شکهستنی ژی بیبت بهلی یا بوویه پینگاههک بو قوناغا پاشتر، دهمی لنینرینهک ل نهقی رویدانی دهتههکر دیاریت

2.4 چالاکین سیاسی و ره‌وشنبیری دناقبه‌را (1974-1992):

پشتی عه‌نتەر ل سالا 1974 ژ زیندانی دهرکه‌فتی، نه‌خوش بوو له‌ورا چوویه گوندی خوه و پشکداری د چ کارین سیاسیدا نه‌کر و کارێ نقیسینی د رۆژنامه و گوڤارا‌ندا بدووماهیکی ئینا و ئەفه و مکو ماوه‌یی بیدهنگیی بوو و هه‌تا 1987 فەه‌کیشا، پاشان دووباره زف‌ری و ده‌ست ب کارین خوه بین نقیسینی کره‌فه (Ceweri, 2020, 7)، و هه‌ژماره‌کا زۆر یا گۆتاران ل سەر کوردان و سیاسه‌تی د رۆژنامه‌یین ئوزگور گونده‌م (Özgür Gündem) و ئولکه (Ülke) ژ سالا 1987 هه‌تا سالا 1992 نقیسین (Gündem, 9 Temmuz 1992; Gündem Gazetesi, 125, 4 Ekim 1992)، د فان گوتاراندا بابەتین نه‌توه‌ی، سیاسی، کیشه‌یین کوردی ل سەر ئاستی هه‌ریمی، فولکلور و ئەده‌بیاتا کوردی و چەندین بابەتین ر‌مخنه‌ی و شروقه‌کاری تیدا نقیسیبوون، عه‌نته‌ری د بابەتین نه‌توه‌ی دا ده‌می باس ل کیشه‌یین کوردی دکر تیدا دیاربوو ل گه‌ل چارمه‌ریا ئاشتیی یا دۆزا کوردیه و به‌رده‌وام جه‌خت ل سەر نه‌ه‌یلانا سته‌مال سەر کوردان دکر نه‌ بتتی ل باکووری کورستان به‌لکو ل هه‌ریمی ژێ و پارچه‌یین دیت‌ر و زور جارێ ر‌مخه‌یین توند ل ر‌ژیم دکتاتوری یا سه‌دام حسینی گرتیه و باس ل ر‌ژیمین دکتاتوری بین ل رۆژه‌لاتا نا‌فین کریه و دیارکریه کو ئەو دروشمین و مکو تورکیا دبیزیت و مکو (ناشتی ل وه‌لاتی، ناشتی ل جیهانی، Yurtta Sulh, Cihanda Sulh) ب تتی سه‌رده‌فه و گروقه‌ ل سەر هه‌ف‌نژیا فان دروشمان ژ سالا 1925 پتفه‌ بیی ر‌اوه‌ستیان ئاگر ل وه‌لاتی به‌رده‌وام بوویه ژ نه‌گه‌ری تیرۆرا ده‌ولته‌ی ل سەر کوردان به‌لێ کوردان به‌رامبه‌ر فقی چەندێ داخو‌ا ر‌اوه‌ستاندا شه‌ری کریه، واته هزروربین عه‌نته‌ری ب ر‌یکین ناشتی و ناشکه‌را بووینه (Anter, 2011 F, 17)، هه‌روه‌سا ر‌مخه‌یه‌کا توند ل حکومه‌تا تورکی ده‌کت و دیارده‌کت حکومه‌ته‌کا فاشیسته و نا‌بییت کورد ئەو سته‌م و حه‌زین حکومه‌تا تورکیا ر‌ازی بین و پتفه‌یه ئه‌فینا وه‌لاتی ل ده‌ف هه‌می کوردان هه‌بییت و دژی ئەفی سیسته‌می بن، چونکی ئەفینا وه‌لاتی ل ده‌ف عه‌نته‌ری د ئاسته‌کی زۆر به‌رزدا بوو و ئەف هزروربیره د نقیسینین ویدا ب ناشکه‌رای دیارن (Anter, 2011 D, 22).

پشتی کوده‌تا سەربازی ل 12 ئەیلولا سالا 1980، عه‌نته‌ر ل سالا 1984 هاته‌ گرتن بۆ ماوه‌یه‌کی کورت و پاشان ئازادکر، موسا عه‌نته‌ر دیارده‌کت دناقبه‌را سالین (1989-1992) گرنگی ددایه‌ پارتا سوسیالیست، پارتا سوسیالیست یا کوردستانا تورکیا (Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi) ل ئیکی کانوونا دوویی 1975 ب سه‌روکاتیا (که‌مال بورکای (Kemal Burkay) هاتبوو دامه‌زراندن (Burkay, 2010, 11) و هزروربین وی ژێ ب هه‌مان شیوه‌ی سوسیالیست بوون، ل هه‌یفا کانوونا ئیکی ل سالا 1989 پارتا سوسیالیست په‌نله‌ک به‌ره‌ف کربوون ل دۆر کوردان، موسا عه‌نته‌ر و مکو گۆتاریژ هاتبوو داخو‌ا کر و پشتی بریقه‌چوونا په‌نله‌ی دۆز ژ لایێ دادگه‌ها دیاربه‌کر هاته‌ فەکر و ل 23 کانوونا دوویی سالا 1990 بریارا گرتتی ب

کوردستان تورکیا) ده‌ست ب هه‌نده‌ک ر‌یپفانان کرن، کو ب (خرقه‌بوونین رۆژه‌لاتی (Doğu Mitingleri) ده‌ینه نیاسین⁽⁵⁾ ژبو چارمه‌ریا پشتگوه‌ ئیخستنا ده‌ق‌رین رۆژه‌لاتا تورکیا (کوردستانا باکوور)، هه‌رچه‌نده پارتا کرێکاری تورکیا ئیکه‌م پارت بوو ب ناشکه‌رای ئاماره‌ ب دۆزا کوردی دای به‌لێ کورد ب ئەفی تتی ر‌ازی نه‌بوون و دهنج‌امدا گه‌نجین کورد به‌ره‌ف ئارسته‌یی نه‌توه‌یی چوون و خوه ژ چه‌پا تورکی جوداکرن و دهنج‌امی ئەفان خرقه‌بووناندا کوردان ل 21 گولانا سالا 1969 (بنگه‌هی ره‌وشه‌نبیری یی رۆژه‌لاتا شورمه‌شگیر Devrimci Doğu Kültür Ocakları) ب سه‌روکاتیا (یومنی بوداک (Yumni Budak) دامه‌زراندن، و ل جه‌ی په‌یفا کورد په‌یفا "رۆژه‌لات" هه‌لبژارتن بۆ خوه پاراستن ژ گرتن ژ لایێ ده‌ولته‌تا تورکیا (Marcus, 2015, 39)، و بنگه‌هی ئەوی یی گشتی ل دیاربه‌کر دانان، و ب شیوه‌کۆی سه‌ربه‌خوه ژ هه‌ردوو پارتین نا‌فیری ژ لایێ نه‌توه‌موخو‌ا زین کورد فە ده‌اته بریقه‌برن (Ekinci, 2010, 601; Tan, 2014, 353). موسا عه‌نته‌ر ئیک ژ پشکداری خرقه‌بوونان بوو و د کۆمیتا ر‌یکه‌ستنا خرقه‌بوونان دا ئالوگوریا هزروربیران کربوو هه‌روه‌سا دیجله دیارده‌کت کو ل بێرا وی یه‌ په‌یقدار د خرقه‌بووناندا ئاماده‌بوو، هه‌روه‌سا پشکداری د بنگه‌هی نا‌فیری کربوو و هه‌ر ژ ده‌ستییکی هه‌تا دووماهیکی پشته‌فانیا فی بنگه‌هی کربوو و ده‌می ل سالا 1971 دۆز ل سەر نه‌ندام و که‌سین پشکدار د بنگه‌هیدا هاتیه‌ فەکرن موسا عه‌نته‌ر ژێ ئیک ژ وان بوو یی هاتیه‌ گرتن د فقی دۆزی دا (عه‌نته‌ر، زاخو-میردین، 21 کانوونا دوویی 2021).

هه‌ر ل دووماهیا سالین شێستان گه‌نجه‌کی کورد خه‌لکی دیرسمی بنا‌فی (مه‌مه‌د گۆنه‌ش (Muhammet Güneş) هاته‌ ده‌ف و داخو‌ا ژێ کر گوڤارمه‌کا هه‌یفانه‌ دهریخین، ل سەر ئەفی چەندێ موسا عه‌نته‌ر ب مه‌رجی ئەف گوڤاره‌ چه‌پ بیت ر‌ازی بوو، ل 1 کانوونا ئیکی سالا 1969 ئیکه‌م هه‌ژمارا (گوڤارا دوغو (Doğu Dergisi) دهرکه‌فت و تیدا دۆزا کوردی ب تیکه‌هه‌کی سوسیالیستی شروقه‌دکر و به‌رده‌وام بوو هه‌تا کوده‌تا سالا 1971 (Anter, 2011 A, 206).

ل تورکیا ژ نه‌گه‌ری ئالوزین سیاسی بین نا‌فخویی به‌رده‌وام بوون و کلودانه‌کی نه‌ ئارام په‌یدابوو و توندوتیژی زنده‌بوون، هه‌روه‌سا مله‌لانی یا سیاسی بوو دهنج‌امدا ل 12 ئادارا سالا 1971 کوده‌تا سەربازی ب هه‌نارتنا یاداشتنامه‌کی ژ لایێ سه‌رکردین سەربازی (مه‌مدوح تاغماچ (Memduh Tağmaç، فاروق گورله‌ر (Faruk Gürlər، مه‌حسن باتور (Mühsin Batur) فە بۆ سه‌روک کۆماری تورکیا (جه‌ده‌ت سونای (Cevdet Sunay) هاته‌ نه‌نج‌امدان (Unat, 2012, 282)، پشتی ئەفی ر‌ویدانی هه‌ژماره‌کا زۆر یا کوردان هاته‌ گرتن و ب دۆزا بنگه‌هی ره‌وشنبیری یی رۆژه‌لاتا شورمه‌شگیری و پارتی دیموکراتی کوردستان هاته‌ دادگه‌هکر، موسا عه‌نته‌ر ئیک ژ گرتیان بوو و بۆ ماوه‌یی 33 هه‌یفان مایه‌ د زیندانی دا و پاشان هاته‌ ئازادکر (Anter, 2011 A, 219).

(نه ئامادهبووی) هاته دان و موسا عهنتەر ناگه هدار نهبوو ژ نهقی چهندی دهمی زانی بو جارا دووی ل نیسانا ههمان سالدا جارمکادی هاته گرتن و برنه زیندانا دیاربهکرئ ب نهگهرئ چالاکیین کوردینی (Anter, 2011 A, 228).

د نهقی ماوهیدا ههر پارتیکا چهپرو هاتیبته دامهزراندن، عهنتەر ئیک ژ دامهزرینهیین وان پارتان بوو جاران ژئ سهرۆکی فخری یی پارتی بوو، د نهقی بیافیدا ئیک ژ دامهزرینهیین (پارتا هیپ - پارتا کارئ گهل Halkın Emek Partisi) بوو، نهف پارتا پارتیکا نهتموهی یا کوردی بوو و سیاسهتا وئ ل سهر بنهمایی ناسناما کوردی بوو، ل خزیرانا سالا 1990 هاته دامهزراندن و ل 14 تیرمههی سالا 1993 هاته گرتن (عهنتەر، زاخو-میردین، 21 کانوونا دووی 2021)، نهف پارتا ئیک ژ پارتین گرتن بوو سهارمت بابهتین نهتموهی یین کوردی بوو نمونه د پهنلین دهاته ریکخستن دهربارهی مافی مروقی دا ئهتداین پارتا هیپ باس ل ههبوونا دوژمناتی ل سهر زمانی کوردی کرپوو و نهف گوتاره دبوونه نهگهرئ گرتنا ئهتداین پارتا ناخیری (Anter, 2011 E, 119).

موسا عهنتەر ل 20 ئیلولا 1992 ل دیاربهکرئ هاته کوشتن و نهف چنده د پوژنامهیا گوندهم بو ماوهیی چهندین روژان هاته بهلافکر و ژلایی روژناکبیر و نفسهیین کورد قه هاته ئیدانهکر (Gündem, 38, 9 Temmuz 1992)، د پوژنامین تورکیدا هاته دیارکر ژلایی چهند کسهین نه دیارقه ب هیرشهکا چهکداری گیانی خوه ژدهست دا (Cumhuriyet, 24456, 21 Eylül 1992)، سهارمت کوشتنا وی دهمی موسا عهنتەر ل گهل ئورهان میرئوغلوی تمقه ژلایی کسهکی قه ل نهوان هاتهکر و د نهجامدا ئورهان میرئوغلو برینداربوو بهلی موسا عهنتهیری گیانی خوه ژ دهستدا، و نهو کسهی تمقه کری بناقی (همید بلام Hamit Yıldırım) ب نهقی کاری رابووی ل سالا 2012 هاته گرتن و دادگههکر (Yavaşca, 2013, 61)، پشتی پینچ سالان تومعتیار هاته نازاکرن و ل سهر نهقی چندی کورئ وی دیجله عهنتەر دبیزت: "ژبهکر نهشیان پینوسی بابی من بشکینن تمقه ل سهر وی دان، و نهو د ماوهیهکی دا دهر باز دین کو یاسا ئیدا نینه، و سهارمت نهو کسهین ل گهل بابی من و دبدهقانی کوشتنی دوو کس بوون ئیک ژوان عهبدولقادر ئایگان و یی دووی بناقی ئورهان میرئوغلو دهمی تاوانبار دبیتن ئیکسهر نیاسین و گوتن نهقه تاوانبار، بهلی ئورهان میرئوغلو (نهو پاشان مه زانی کو بناقی تافون دهاته نیاسین) ناخفتنا خوه گوهوری و گوت: "تاری بوو من بدروستی نهیت و دبیت نه نهو بیت، من نهقی گونهها کسهی ههلگرم"، دراستیدا ههمی تشت یا روژ و ئاشکرایه!"، واته هیشتا نهف تاوانه ب دروستی نههاتیه ئاشکراکر و تاوانباری ژئ سزایی راستههینه وهر نهگرتیه (Günaydin, 2019).

سهارمت کوشتنا عهنتهیری، ب دیتنا کورئ وی دیجله، بابی وی عهنتەر ب دهستی ژبهمی (JITEM) هاتیه کوشتن واته (Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele) ههوالگیریا جندرمه و بهر هنگاریا تیرورئ، ههر موسا و هسا ددهته دیارکر کو ل سالا 2014 دادگههی پهکهکه تاوانبار کر

ب کوشتنا عهنتهیری ب بههانی نهو چندی کو کسهین و هکو عهبدولقادر ئایگان و ئورهان میرئوغلو د بهر دا ئهتداین پهکهکی بوون و کوردن، بهلی نهو نه پهکهکینه بهلکو بووینه زهلامین دهولتی و بو دهولتی کاردکهن، و ژ لایی پهکهکی قه نههاتی کوشتن و ههر چنده دهولتا تورکیا رد دکمت بهلی ژلایی دهولتی قه هاتی کوشتن (عهنتەر، زاخو-میردین، 16 کانوونا دووی 2021)، نهف ههلوپستی حکومت و دهولتا تورکیا پشتی تیرورکرنا عهنتهیری ژئ بهردهوام بوو بو نمونه نافکرنا جاده و تاخان ل باژیرین کوردن ل تورکیا ب ناقی عهنتهیری و هکو تاوان دهاته ههژمارتن و نهف چنده سهردهریا حکومتا تورکیا ل گهل روژناکبیرین کورد دیار دکمت (Beşikci, 2015, 77).

موسا عهنتەر ب درژییا تهمنی خوه خهباتا نهتموهی یا کوردی کریه و روژهکی گرتن د میژوویا سیاسی یا کوردی دا ههبوویه و خوه و هکو سیاسهکی کورد یی چهپروه دایه نیاسین و دهربارهی نهتموپهروهریا کوردی دیار دکر "نهتمویا من، بهرهقانییه ژ مافین مللهتهکی تهپهسهرکی" (عهنتەر، زاخو-میردین، 21 کانوونا دووی 2021).

5- نهجام

1- موسا عهنتەر ب سیاسهت و هزروبیرین نهتموهی و نفیسینن خوه گروقه دکمت کو کسهکی گرتن د میژوویا بزا ق کوردیدا ل باکوورئ کوردستان و روژهکی کاریگهر ههبوویه، ههلوپستهکی نهتموهی و بهیز ههبوو و شیاپه ب چالاکیین خوه یین سیاسی و رهوشبیری کارتیکرنی ل کسهین دهورویهی خوه بکمت و ل دۆر خوه کومیکمت، ههر ژ قوناغا سهرمتای ههتا قوناغا زانکوی چهندین رویدان پهیدا بووینه و کارتیکرن ل سهر هوشیاریا نهتموهی ل دهف موسا عهنتهیری کریه و ستهما تورکان بو دیار بوویه و نهفه پاشان وی بهرهف سیاسهت و مزویل بوون ب دۆزا کوردی قه بر، نهف چنده نه ب تنی ل میردینی یان ل دهف موسا عهنتهیری ب تنی پهیدا بووینه بهلکو پرانی باژیر و گوندین کوردان د ههمان رهوشیدا بوون، واته بیر هاتنین کوردان راستیا ژیا کوردان لژیر ستهما داگیرکاری یا تورکان ددهته دیارکر.

2- کسهاسهتین و هکو موسا عهنتهیری کاریگهریهکا مهزن ل سهر بهردهوامیا بزا ق کوردی ل تورکیا ههبوو و نهو دبونه نهگهر نهف بزا قه خورتر لی بهیت د نهقی چارچووهیدا تورکیا نهف کسهایهیه ب مهترسی دبیتن و پیکولا سزادان و ژناقیرنا نهوان دکر، موسا عهنتەر دهیته ههژمارتن ژ خهباتکارین نهوهیی نوی پشتی سهرهلدانا دبیرسمی ل سالا 1938 ژبهکر پشتی نهقی سهرهلدانی تورکیا هزر دکر کو کورد نهشین ئیدی ب سهرهلدانان رابن، بهلی نهوهیهکی نوی نهوئ کوردی و تورکی دزانین ریهرا تیا دۆزا کوردی ل تورکیا کرن نهف نهوهیه قوتایی و دهرچوویین زانکویان بوون و سهرهرا ی ههمی قهدههیین ل سهر زمانی کوردی و نهتموخوازییا کوردی ههست و هزیرین نهتموهی ل دهف نهوان پهیدا بوون و ههقژیا دناقیرا کوردان و تورکیادا ل تورکیا بوونه نهگهرین سهرهکی کورد ههست ب نهوئ چندی بکهن کو

Govara Tewlo, 11, 'Tewlo, 9, 28 Gulan 1992 (18 Heziran 1992).

- 3- ل دویف بوچوونهکی، ئەف رویدانه هاته نەجام دان وەکو کارفەدانا حکومەتا تورکیا، ل سەر وان رویدانن ل باژێری کەرکوک ل کوردستانا باشوور ل 14 تیرمه‌ها 1959 هاتینه نەجام دان، ل قان رویدانان تورکومانان دژایه‌تی حکومەتا عیراقتی ب سەرۆکاتیا (عەبدولکەریم قاسم) ی کړن، و پەيوه‌ندی کوردان ل گەل حکومەتا قاسم ی د قی قوناغیدا د ئاسته‌کی باش دابوون، د قی رویدانیدا نیزیك (31) کەس هاتنه کوشتن زۆرینیا وان تورکومان بوون، لەمرا پنیگافا حکومەتا تورکیا ده‌يته هه‌ژمارتن وەکو کارفەدانه‌ک دژی کوردان ژبه‌ر قی رویدانی (بوتانی، 2004، 25، 83، 2015، Peşeng).
- 4- ل 11 تیرمه‌هی سالا 1965 (پارتا دیموکراتا کوردستان تورکیا Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi) دیاربه‌کری ب سەرۆکاتیا فایق بوجاق هاته دامه‌زراندن، پشنتی فایق بوجاک ل سالا 1966 هاتیه کوشتن) سه‌عید ئەلچي (Sait Elçi) سەرۆکاتیا پارتی کر، بۆ پتر پیزانیان ل سەر دامه‌زراندنا پارتی دیموکراتی کوردستان - تورکیا، بنیره: (البوتانی، 2007، 165).
- 5- خرقه‌بوونین رۆژه‌لاتی: ل ئەیلولا 1967 خرقه‌بوونین رۆژه‌لاتی ژبو دژایه‌تیکرنا پاشفەمانا ده‌قەرین باکووری کوردستانێ ئانکو رۆژه‌لاتا تورکیا هاتنه نەجام دان، ئەف خرقه‌بوونه ل چەندین باژێری نەقەرە، دیاربه‌کر، دیرسم، میافارقین، سیقەرەک، باتمان و ئاگری هاتنه ریکخستن کو ل وی دەمی ئۆپۆزیسیۆنه‌کا به‌یز هه‌بوو و کوردین دیموکرات و شۆرمشگیر پشکداربوون تیدا لەمرا ئەف خرقه‌بوونه ده‌ينه هه‌ژمارتن وەکو قوناغه‌کا گرنگ د پشقه‌چوونا سیاسی و جفاکی یا کۆمه‌لگه‌ها کوردی ل تورکیا. بۆ پتر پیزانیان بنیره: (Beşikci, 2014, 10-17).

لیستا ژێده‌ران:

1. نامه‌یین ماسته‌ری: Yavaşca, Kerem, 2013, Kürt Milliyetçiliği Tartışmaları Çerçevesinde Musa Anter, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Bilim Dalı, Ankara.
- سیف الدین، بیار مصطفی، 2009، المسألة الكردية في السياسة الأمريكية تجاه تركيا (1991-1999)، اطروحة دكتوراه، قسم التاريخ، كلية الاداب، جامعة الموصل.
- عزیز، ته‌لار علی امین، 2009، موقف تركيا من القضية الكردية في العراق 1937-1975 دراسة تاريخية، اطروحة دكتوراه، قسم تاريخ، كلية التربية، جامعة الموصل.
2. چاڤیكه‌فتن: عه‌تەر، دچله‌ موسا، زاخو-میزدین، 21 کانوونا دووی 2021، نیستانبول، 1950.
- عەتەر، دچله‌ موسا - به‌ه‌زاد محمەد تاهر (نه‌ به‌لافکری)، زاخو-میزدین، 16 کانوونا دووی 2021، نیستانبول، 1950.
3. په‌رتووک: 1.3 ب زمانی تورکی: MARCUS, Aliza, 2015, Kan Ve İnanç Pkk Ve Kürt Hareketi, Çev: Ayten Alkan, 5.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

سته‌مه‌ک ب شێواز مه‌کی نوی ل ئەوان ده‌يته‌کرن و لەمرا ئەشان قوتابیان ب شێواز مه‌کی نوی جودا ژ شێوازی سەرهلدانان به‌ره‌قانی ژ دۆزا مله‌تی خوه‌ کړن، ه‌زرین چه‌پ و سوسیالیست و خواندنا زانکو و زانستین مرقفایه‌تی وەکو بسپورین یا سا و میژوو و کارگیری و سوسیولوژی و زانستین سیاسی هاریکاربوون بۆ ئەوی چەندئ کورد زیده‌تر ه‌ز د ریکه‌کی دا بکەن کو مافین کوردان ب ده‌سه‌بینن ب ریکین سیاسی.

3- کاري نقيسه‌ری ئێك ژ سیمایین گ‌رنگ بین موسا عه‌تەری یه‌ و وی شێواز مه‌کی تایه‌تمه‌ند بخوه‌ هه‌بوو د سیاسەت و نقيسه‌یین خوه‌ شێوازی پرووکه‌ن بکارئینایه‌ و نه‌رماتی تیدا بوو و نه‌ که‌سه‌کی توندرو بوو، دیسان ئێك ژ تایه‌تمه‌ندیین ئەوی رۆژنامه‌گیریا کوردی بوو سەرفه‌سەری و سەرۆکاتیا چەند گوڤار و رۆژنامه‌یان کریه‌ و گو‌تار ل دۆر دیرۆکا کوردی و جفاکی کوردی نقيسه‌بوون.

4- سه‌بارمه‌ت ه‌زروبیرین وی بین سیاسی چه‌پ و سوسیالیست بوون و پشکداری د چ چالاکیین سیاسی و ره‌وشنیری دا نه‌کریه‌ ئەگەر یا ئاشکەرا و چه‌پ نه‌بیت، چونکی نه‌ل گەل ه‌ندئ بوو ب نه‌ینی چالاکی به‌ينه‌کرن به‌لی دژایه‌تی ریکخستن و که‌سانین ب ریکخستین نه‌ینی رادین نه‌کریه‌، هه‌لو‌یستی موسا عه‌تەری نه‌گۆه‌ور و خوه‌جه‌ بوویه‌ زۆر جارن ژ ئەگه‌ری گو‌تار مه‌کی یان په‌رتووکه‌کی هاتیه‌ گ‌رتن و ب توندی هاتیه‌ ئەشکه‌نجه‌دان به‌لی سەرهرای ئەفی چەندئ ل زیندان و لیکۆلین و ل دادگه‌هی به‌ره‌قانی ژ دۆزا خوه‌ و زمانی خوه‌ کریه‌، کارفەدانا سیاسەتا تورکیا به‌رامبه‌ر رۆناکبیری کورد موسا عه‌تەری به‌لگه‌یه‌ ل دۆر شێوازی ئەفی سیاسەتی، واته‌ هەر کورده‌کی ل تورکیا داخوازا مافین کوردان بکەت یان نه‌رازیبوونا خوه‌ ل سەر نه‌ و مه‌که‌فی و سته‌مال سەر کوردان بکەت دئ چارمه‌فیس ب سزادان و ئەشکه‌نجه‌دانی بیت، عه‌تەر ئێك ژ ئەشان نمونه‌یانه‌ کو خه‌بات و داخوازیا مافین مله‌تی کورد بوویه‌ ئەگەر به‌يته‌ سزادان و ئەف سزادانه‌ ب مرئی ب دووماهیک به‌یت.

په‌راویز

- 1- سەرهلدانان دیرسم: ل سالین (1937-1938) ل دیرسمی ب سەرۆکاتیا سه‌مید رزا سەرهلدانه‌کا کوردی یا مه‌زن رابوو د ئەجامدا ژلای حکومەتا تورکیه‌ هاته‌ ژناڤه‌رن و هه‌ژماره‌کا زۆر یا کوردان هاتنه‌ سزادان و زیندانکرن، سه‌رکردئ بزاقی سه‌مید رزا هاته‌ گ‌رتن و ل باژێری ئەله‌مزیز سیداره‌دان و کۆموکۆژیا نه‌ژادی به‌رامبه‌ر کوردان جیه‌جیکرن و بین ماین کوچبه‌رکرن (Firat, 2015, 234; Taş, 2011, 210).
- 2- شێوازی سیاسی بی پرووکه‌ن بی موسا عه‌تەری ب شێوه‌یه‌کی رۆن د گوڤارا ته‌ولو دا دیاره‌ تیدا پیکه‌نینین سیاسی هاتینه‌ نقيسه‌ین و ینه‌کرن و هه‌ژی نامه‌ژه‌ پیدانی یه‌ ئەف گوڤاره‌ ژلای عه‌تەریه‌ ل سالا 1992 ده‌اتنه‌ ده‌رئخستن و هه‌می پیکه‌نین و کاریکاتیره‌ (Govara

5. گوڤار:

1.5 ب زمانی تورکی:

- CEWERİ, Fırat, 2020, " Zaloğlu gibi güzüm yok ama kalemim var", Çev: Musa Bejevan, Dilop Dergisi, S.14,İstanbul, ss.6-7, <https://2u.pw/m7LQj>, (ET:26Aralık 2020).
- GÜNAYDIN, Abdulhakim, 2019, "Musa Anter'in Oğlu Dicle Anter: Kalemimi Kıramadıkları için kafasına Sıktılar", Independent , (https://www.indyturk.com/node/72651/haber/musa-anter%E2%80%99-o%C4%9Flu-dicle-anter-kaleminin%C4%B1ramad%C4%B1klar%C4%B1-i%C3%A7inkafas%C4%B1nas%C4%B1kt%C4%B1lar) ,(ET:27 Aralık 2020).
- GÖK, Salhadin, 2010, " Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya İskan Politikaları", Tarih Dergisi- Turkish Journal of History, Sayı 50, İstanbul, ss. 171-220, (https://iupress.istanbul.edu.tr/journal/tjh/article/tek-parti-doneminde-dogu-ve-guneydogu-anadoluya-yonelik-iskan-politikalari?id=600839), (ET: 22.12. 2025) (Scopus).
- Anter, Dicle, " Musa Anter – Ape Musa", Çınardibi Dergisi, İstanbul, 2020.
- Govara Tewlo(Tewlo Dergisi), Sayı 9, 28 Mayıs 1992.
- Govara Tewlo(Tewlo Dergisi), Sayı 11, 18 Haziran 1992.
- ### 2.5 ب زمانى نینگىلىزى:
- ÇELEBİ, Mevlüt, 2023, " The First News About the National Struggle and Mustafa Kemal Pasha in İtalian Sources",Tarih Dergisi- Turkish Journal of History, sayı 81, İstanbul, ss.1-31, (https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/6341CF98D3DA4B2A8BD45AAEA1ADA1F4), (ET: 16.12. 2025) (Scopus).
- ÖZATA, Murat, 2024, " Democracy or Stability: The US Policy Towards Turkish Experiment in Democracy 1945-1980", Tarih Dergisi- Turkish Journal of History, Sayı 84, İstanbul, ss. 159-182, (https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/FFF74EB8F56140958EEC769BB16CFA30), (ET:10.11.2025) (Scopus).
- LECHA, Eduard Soler i, 2023, " Hope and Despair: Understanding Change in Turkey-EU Relations", Uluslararası İlişkiler- International Relations Dergisi, Vol. 20, No 78, pp. 21-42, (https://www.ir-journal.com/issues/continuity-and-change-inturkeys-foreign-policy/hope-and-despair-understanding-change-in-turkey-eu-relations), (ET:16.11.2025)(Scopus).

- TAN, Altan, 2014, Kürt Sorunu , 15.Baskı,Timaş Yayınları ,İstanbul.
- TAŞ, Cemal, 2011, Dağların Kayıp Anahtarı Dersim1938, Çev: Emirali Yağan,3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BEŞİKCİ, İsmail, 2014, Doğu Mitinglerinin Analizi(1967), 3.Baskı, İBV Yayınları, İstanbul.
- BEŞİKCİ, İsmail, 2015, Devlet ve Kürtler ,2.Baskı, İBV Yayınları, İstanbul.
- BURKAY, Kemal, 2010,Anılar Belgeler,2.Baskı,Deng Yayınları,2.Cilt,İstanbul.
- ANTER, Musa, 1967, FERHENGHA KHURDİ – TİRKİ (KÜRTÇE-TÜRKÇE SÖZLÜK), İstanbul.
- ANTER, Musa, 2011 A, Hatıralarım,Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- ANTER, Musa, 2011 B, Kımıl,Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- ANTER, Musa, 2011 C, Birina Reş(Kara Yara),Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- ANTER, Musa, 2011 D, çınara min,Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- ANTER, Musa, 2011 E, Vakayiname,Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- ANTER, Musa, 2011 F, Ülke ve Gündem Yazıları,Aram Yayınları,2.Baskı, Diyarbakır.
- FIRAT, Nuri, 2015, Aşiret Ve İsyan Batı'nın Kürt Algısı, Avesta Yayınları, İstanbul.
- PEŞENG, Şefiq, 2015, Yaşar Kaya'nın Hatıraları, Avesta Yayınları, İstanbul.
- EKİNCİ, Tarık Ziya, 2010, Lice'den Paris'e Anılarım, Ed: Tanıl Bora – Derviş Aydın Akkoç, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ERTAN, Temuçin Faik, 2012, Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 2.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.

2.3 ب زمانى عەرەبى:

- البوتانى، عبدالفتاح على، 2007 ، دراسات و مباحث فى تاريخ الكورد و العراق المعاصر، دار سپيريز، دهوك.
- من كان وراو حوادث الموصل وكر كوك الدامية؟ 8 اذار - 14 تموز 1959، مطبعة الثقافة، اربيل.

4. رۆژنامه:

- Cumhuriyet Gazstesi,13973 , 29 Haziran 1963
- Milliyet Gazstesi,4697 , 29 Haziran 1963
- Cumhuriyet Gazstesi,15641,13 Şubat 1968
- Gündem Gazetesi,38, 9 Temmuz 1992
- Cumhuriyet Gazstesi,24456,21 Eylül 1992
- Gündem Gazstesi,125, 4 Ekim 1992.

موسى عنتر (1918-1992): و دوره في القضية الكردية في شمال كردستان

المخلص:

تكتسب الدراسات والبحوث المتعلقة بسير المتفقيين والشخصيات التاريخية البارزة أهمية بالغة؛ نظراً للدور الجوهري الذي لعبته هذه الشخصيات في التأثير على البنية المجتمعية وإحداث تحولات نوعية فيها، فضلاً عن دورهم في تسليط الضوء على قضايا مصيرية ساهمت في دفع عجلة التطور الاجتماعي. كما تبرز أهمية هذه الشخصيات في كشف طبيعة ومنطلقات السلطة السياسية في الدول التي عاصروا ظروفها، وبالأخص ضمن سياق المجتمع الكردي؛ فبالنظر إلى ما عانته كردستان تاريخياً من تجزئة وتقسيم، وما تعرضت له من سياسات القمع والاحتلال ومحاولات الصهر القومي، فإن البحث في نتاج المتفقيين والرموز السياسية يعد ركيزة أساسية في توثيق وفهم تاريخ الحركة الكردية ومعالمها. يُعدّ موسى عنتر إحدى الشخصيات البارزة في الحركة القومية في شمال كردستان، وقد ناضل طوال حياته من أجل نيل الحقوق القومية للشعب الكردي. وبسبب هذا النضال تعرّض للعقوبات من قبل الحكومة التركية، إذ قضى جزءاً كبيراً من شبابه في السجون، وتعرّض للاعتقال لسنوات طويلة. وفي نهاية المطاف، وبعد أن عجزت الدولة عن إيقاف نشاطاته، لجأت إلى اغتياله. وتُجسّد حياة موسى عنتر صورة واضحة للظروف القاسية التي عاشها الكرد، ولا سيّما من حيث الخدمات والتعليم والأوضاع الاقتصادية. لذا، فإن دراسة حياة موسى عنتر، بوصفها بحثاً في حياة شخصية قومية كردية، تجسّد واقع الكرد في شمال كردستان، وتسهم في إلقاء الضوء على السياسة التركية، كما تُعدّ مدخلاً مهماً لفهم سياسة هذه الدولة تجاه الحركة الكردية. كما إن تاريخ الحركة الكردية في شمال كردستان لا يقتصر في جوهره على كونه مجرد سردٍ للانتفاضات والصراعات العسكرية، بل إن كافة أحداثه تكتسي أهمية بالغة، حيث تُشكل في مجملها حلقات مترابطة يكمل بعضها بعضاً. ومن هذا المنطلق، يسلط هذا الموضوع الضوء على السيرة الذاتية لمثقف وسياسي كردي ونضاله في مواجهة منظومة احتلالية، أذ يقدم نموذجاً حياً لمسيرة الشخصيات الكردية ذات التوجه القومي. كما تستعرض هذه الدراسة وتوضح مواقف الحكومة التركية تجاه النخب المثقفة والمجتمع الكردي، فضلاً عن تقديم عرض واضح ومتكامل لطبيعة السياسة التركية إزاء الحركة الكردية في شمال كردستان. وتسعى هذه الدراسة إلى الإجابة عن عدد من الأسئلة، ومن بينها: ما الدوافع التي قادت موسى عنتر إلى الانخراط في الحركة الكردية؟ وما الأفكار والرؤى التي تبنّاها بشأن نيل الحقوق الكردية في تركيا؟ وما تأثير القومية الكردية في السياسة التركية، وكيف تمثل تعاطي هذه السياسة مع الكرد؟ وانطلاقاً من هذه المعطيات، فقد تم اختيار هذا الموضوع بهدف إبراز هذه الشخصية وتسليط الضوء على مدى تأثيرها وإسهاماتها في المشهد السياسي التركي، وتتمثل الغاية من اختيار هذا البحث في إجراء تحليل علمي الدور الذي لعبته هذه الشخصيات، وتحديد مدى تأثيرها على السياسة التركية، مع بيان انعكاسات ذلك على توجهات الدولة ومواقفها. وفي هذا الإطار، يسهم التعمق في دراسة السير الذاتية لهذه الشخصيات في تقديم رؤية أكثر وضوحاً لمسار تطور الحركة الكردية.

الكلمات الدالة: كردستان، القضية الكردية، تركيا، الأنشطة السياسية، الصحافة الكردية.

MUSA ANTER (1918-1992): HIS ROLE IN THE KURDISH CAUSE IN NORTHERN KURDISTAN

ABSTRACT:

The study of intellectuals and influential historical figures holds significant academic value, as such individuals have often contributed to shaping societal consciousness, fostering reform, and advancing critical discourse. Through their lives and works, broader political and social realities—particularly those related to state authority—can be better understood. This is especially relevant in the context of Kurdish society, which has historically experienced territorial division, political marginalization, and systematic policies of oppression and assimilation. Within this context, the study of intellectual and political actors is indispensable for a comprehensive understanding of the evolution of the Kurdish national movement. Among these figures, Musa Anter emerges as a central and influential personality in the Kurdish struggle in Northern Kurdistan. Throughout his life, Anter was actively engaged in advocating for Kurdish cultural and political rights, a commitment that subjected him to sustained repression by the Turkish state. His activism resulted in multiple periods of incarceration and continuous surveillance. Ultimately, when institutional mechanisms failed to curtail his influence, he was assassinated, underscoring the extent of state opposition to Kurdish intellectual activism. Anter's life reflects the broader socio-political conditions faced by Kurds, particularly in relation to education, economic marginalization, and access to public services. Therefore, analyzing his life and contributions offers valuable insight into the lived experiences of Kurdish society in Northern Kurdistan, while simultaneously shedding light on Turkish state policies toward the Kurdish population. Such an examination contributes to a deeper understanding of the dynamics between the Kurdish movement and state authority. Importantly, the history of the Kurdish movement in Northern Kurdistan should not be reduced solely to episodes of armed conflict and rebellion. Rather, it encompasses a complex interplay of social, cultural, and political processes, within which intellectual resistance occupies a central role. The case of Musa Anter exemplifies this broader framework of resistance, highlighting both the persistence of Kurdish nationalist thought and the strategies employed by the state in response. This study seeks to address several key research questions: What was the impact of Musa Anter on the development and trajectory of the Kurdish movement? What were his ideological perspectives regarding the attainment of Kurdish rights within the Turkish state? To what extent did the rise of Kurdish nationalism influence Turkish state policy, and how did state authorities respond to these developments? By engaging with these questions, this research aims to contribute to the existing literature by clarifying the role of intellectual actors in shaping political movements and by situating Anter's legacy within the broader context of Kurdish political history.

Keywords: Kurdistan, Kurdish Cause, Turkey, Political Activism, Kurdish Journalism.